POLIROM

Jan T. Gross

VECINI

Suprimarea comunității evreiești din Jedwabne, Polonia

A TREIA EUROPĂ

A TREIA EUROPĂ

Coordonatorii colecţiei „A Treia Europă" : Adriana Babeţi şi Cornel Ungureanu

JAN T. GROSS este profesor de ştiinţe politice la New York University. De acelaşi autor : *The Politics of Retribution in Europe : World War II and Its Aftermath* (în colaborare cu Istvan Deák şi Tony Judt, Princeton University Press, 2000) şi *Revolution from Abroad : Soviet Conquest of Poland's, Western Ukraine and Western Belorussia* (Princeton University Press, 1988, ed. a II-a, revăzută, 2002).

Jan T. Gross, *Neighbors. The Destruction of the Jewish Community in Jedwabne, Poland*

www.polirom.ro

Editura POLIROM
Iaşi ; B-dul Copou nr. 4, P.O. BOX 266, 6600
Bucureşti ; B-dul I.C. Brătianu nr. 6, et. 7, ap. 33, O.P. 37 ;
P.O. BOX 1-728, 70700

Descrierea CIP a Bibliotecii Naţionale a României :

GROSS, JAN T.

Vecini. Suprimarea comunităţii evreieşti din Jedwabne, Polonia/ Jan T. Gross ; trad. din lb. eng.: Delia Cursan ; pref. de Vladimir Tismăneanu. – Iaşi : Polirom, 2002

228 p., 18 cm (A Treia Europă)

ISBN : 973-681-078-x

I. Cursan, Delia (trad.)
II. Tismăneanu, Vladimir (pref.)

94(=411.16)(438)

Printed in ROMANIA

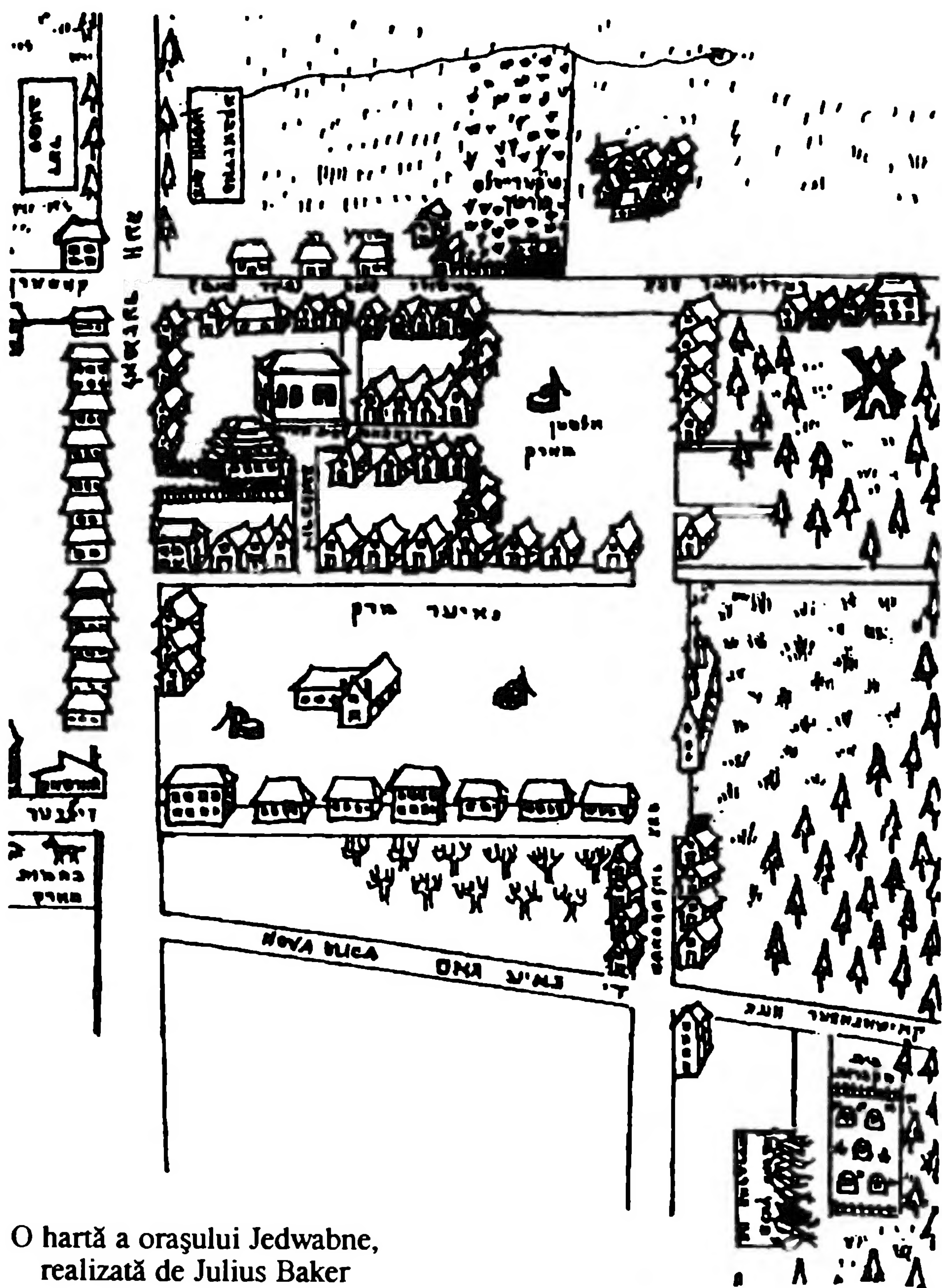
Jan T. Gross

VECINI

Suprimarea comunității evreiești din Jedwabne, Polonia

Traducere din limba engleză
Delia Cursan
Prefață de Vladimir Tismăneanu

POLIROM
2002

O hartă a oraşului Jedwabne,
realizată de Julius Baker

Motto:

„Fellow citizens, we cannot escape history."

Abraham Lincoln
Mesajul anual către Congres
1 decembrie 1862

Istorie, memorie, responsabilitate

de Vladimir Tismăneanu

Apariţia în anul 2001 a cărţii lui Jan Gross, *Neighbors* (Vecini), la Princeton University Press, a fost urmată de puternice controverse în Polonia, ţara sa de origine. Nu mai puţin semnificativ a fost schimbul de scrisori apărute în *The New Republic*, între Leon Wieseltier, editorul literar al prestigiosului săptămânal washingtonian, şi Adam Michnik, celebrul istoric, jurnalist şi fost disident polonez. Acesta din urmă publicase în *New York Times* un articol, plecând de la cartea lui Gross, în care pleda pentru recunoaşterea responsabilităţii individuale legate de crimele comise de cetăţenii polonezi (catolici) împotriva concetăţenilor lor (evrei). Teza lui Michnik era că a sosit momentul admiterii acestor responsabilităţi şi deci al destrămării mitologiilor lungă vreme dominante privind trecutul întotdeauna eroic şi glorios al Poloniei. La rândul său, Wieseltier îi reproşa lui Michnik faptul că a adoptat un ton mult prea detaşat în articolul din *New York Times* : pentru distinsul eseist american, crima comisă în orăşelul Jedwabne în luna iulie 1941, în urma căreia şi-au pierdut viaţa, în condiţii sălbatice, circa 1600 de evrei (bărbaţi, femei, copii), nu este o temă pur istorică, ci reclamă o reacţie de ultraj absolut, deci un strigăt de revoltă şi durere. Ulterior, în schimbul de mesaje dintre cei doi autori, apărut, cum aminteam, în *The New Republic*, lucrurile s-au mai limpezit. În fond, Michnik nu încercase sub nici o formă să escamoteze responsabilitatea locuitorilor etnic polonezi, ba chiar insistase asupra faptului că timp de decenii se perpetuase legenda că masacrul din Jedwabne fusese, de fapt,

comis de germani (ori de polonezi susţinuţi logistic de către trupele naziste). Poziţia lui Michnik, la care mă raliez, este că nici o naţiune nu poate fi considerată colectiv responsabilă pentru asemenea atrocităţi. Pe de altă parte, Wieseltier avea dreptate să insiste asupra nevoii de recunoaştere publică a acestor pagini atât de sumbre din istoria relaţiilor dintre evrei şi polonezi.

Cartea lui Jan Gross, invocată de cei doi, reuşeşte tocmai acest lucru. Apariţia ei în limba română este mai mult decât salutară : crime asemănătoare s-au produs şi în România (precum şi în teritoriile administrate de armata română în Est). Cum ştim, asumarea acestor acţiuni de asasinat în masă nu s-a produs până relativ recent, provocând de multe ori valuri de venin anti-occidental şi antisemit. Cărţile şi articolele datorate unor Radu Ioanid, Carol Iancu, Jean Ancel, Victor Eskenazy, Leon Volovici, Michael Shafir ori Lya Benjamin au fost fie trecute sub o jenată (şi jenantă) tăcere, fie atacate drept tentative de culpabilizare a întregului popor român. Au existat, fireşte, excepţii, între care aş menţiona contribuţiile unor Andrei Pippidi, Alina Mungiu-Pippidi, Victor Neumann, Andrei Cornea, Cornel Nistorescu, Adrian Neculau, Gabriela Adameşteanu, Ovidiu Pecican, Florin Constantiniu, Mircea Mihăieş, Zoe Petre, Gabriel Andreescu, Dan Pavel, Stelian Tănase, George Voicu şi Marius Oprea, dar tendinţa generală a fost una de prezentare a guvernării Antonescu drept relativ benignă la capitolul exterminist. Rasismul devenit ideologie de stat, utopia delirantă a statului etnocratic pur nu au fost încă discutate în adâncime, fără inhibiţii şi pasiuni extraştiinţifice.

Semnificaţia lucrării lui Jan Gross este perfect surprinsă de profesorul Ilya Prizel de la Universitatea Pittbsurgh într-un articol apărut în revista *East European Politics and Societies* (Vol. 16, No. 1, Winter 2002): „Publicarea cărţii lui Jan Gross, *Neighbors*, s-ar putea să fie una dintre marile senzaţii din istoriografia recentă. La nivel esenţial, Gross a reuşit să transmită, de o

manieră cutremurătoare, anihilarea fizică a unei mici comunităţi evreieşti din nord-estul Poloniei în vara anului 1941. El izbuteşte să şocheze cititorul în pofida unei anumite aparente indiferenţe faţă de suferinţa umană în rândul generaţiei de după cel de-al doilea război mondial ca urmare a unei repetate expuneri la ororile şi atrocităţile secolului douăzeci. Pe de altă parte, publicarea cărţii a provocat o reluare a dezbaterii privind natura unui mileniu de relaţii între polonezi şi evrei". În această privinţă, cred că profesorul Prizel are dreptate sugerând că apariţia cărţii lui Jan Gross (în engleză, dar şi în limba polonă) îndeamnă la analize de adâncime legate de diversele stereotipuri existente în rândurile celor două comunităţi. Să spun doar că unul dintre cei mai influenţi istorici polonezi, Tomasz Strezembosz, a atacat volumul lui Jan Gross, argumentând că intensitatea brutalităţii împotriva evreilor nu poate fi separată de presupusa colaborare colectivă a evreilor cu ocupaţia sovietică în respectiva zonă (septembrie 1939 – iunie 1941).

Însuşi Primatul Poloniei, Cardinalul Glemp, a reluat această poziţie, afirmând că a sosit momentul unui „schimb de cereri de iertare": evreii ar trebui să se căiască pentru susţinerea comunismului, iar polonezii pentru violenţa comisă împotriva evreilor în timpul şi după cel de-al doilea război mondial. În această logică bizară, selectiv amnezică, se uită faptul că mii şi mii de evrei („burghezi şi mic-burghezi", militanţi sionişti, bundişti ş.a.m.d.) au fost deportaţi în Gulag de către NKVD imediat după ocuparea de către Armata Roşie a zonelor vestice din Ucraina şi Bielorusia. De altfel, dacă există cineva care a studiat acest subiect complex în mod riguros, este exact profesorul Jan Gross, autorul clasicei lucrări *Revolution from Abroad : The Soviet Conquest of Poland's Western Ukraine and Western Belorussia* (Revoluţie din afară : Cucerirea sovietică a zonelor poloneze din Ucraina de vest şi Bielorusia de vest, prima ediţie apărută în 1988, ediţie lărgită şi cu o nouă prefaţă a autorului, Princeton şi Oxford, 2002). Mitul „iudeo-comunismului",

atât de răspândit în epocă, revine şi astăzi în discuţiile legate de experienţele traumatice ale deceniilor trei, patru şi cinci din secolul douăzeci (vezi, în această privinţă cartea mea *Fantasmele salvării*, precum şi dialogul meu cu Gabriela Adameşteanu inclus în volumul *Ghilotina de scrum*, Polirom, Iaşi, 2002). Împreună cu Ilya Prizel, Antony Polonsky, Abraham Brumberg şi Jan Gross, ţin să insist asupra caracterului aberant al acestei viziuni. Pe de altă parte, şi aici mă situez de partea lui Michnik, nu putem afirma, precum fostul premier israelian Yitzhak Shamir, că „polonezii sug antisemitismul o dată cu laptele mamei". Evident că datele prezentate cu atent-cultivat calm ştiinţific de Jan Gross dovedesc participarea directă, deci responsabilitatea unui mare număr de locuitori din Jedwabne la lichidarea de o manieră absolut sălbatică a vecinilor lor evrei. Pe de altă parte, Gross nu a afirmat vreodată că acest episod este caracteristic pentru ansamblul relaţiilor polono-evreieşti. Există suficiente şi extrem de elocvente cazuri de cetăţeni creştini polonezi care şi-au riscat viaţa pentru a salva evrei. În plus, să nu uităm, statutul polonezilor în aşa-numitul Guvernământ General administrat de călăul nazist (de meserie jurist!) Hans Frank, era el însuşi unul de victimă. Evident, şi acest lucru îl uită unii dintre participanţii la dezbaterea din Polonia, existau grade de risc în acest statut: evreii erau destinaţi în chip inexorabil anihilării fizice, polonezii urmau să devină o non-naţiune, o comunitate de sclavi.

Nu pot epuiza aici implicaţiile dezbaterii generate de cartea lui Jan Gross. Aş aminti doar faptul că unii dintre criticii săi i-au reproşat politologului american că ar fi, de fapt, un participant activ la o presupusă campanie propagandistică de „demonizare" a Poloniei. Pe de altă parte, nu puţini au fost cei care au salutat dezbaterea pe tema cărţii lui Gross drept începutul unei abordări umane, dezinhibate, într-adevăr constructivă, a ceea ce s-a petrecut nu doar în anii războiului, dar şi înainte (legislaţiile rasiste, prigoana sistematică a evreilor şi a altor minoritari) şi după (pogromul de la Kielce).

În luna iulie 2002, Institutul Polonez pentru Memoria Naţională a confirmat, după o investigaţie care a durat aproape doi ani, teza lui Jan Gross privind „rolul decisiv al polonezilor în acţiunea criminală din Jedwabne" (vezi Steven Erlanger, „An Inquiry Confirms a Massacre of Jews by Poles", *New York Times*, 10 iulie 2002). Mitul polonezilor ca victime eterne, refuzul de a omite faptul că în anumite situaţii unii cetăţeni au acţionat ca făptuitori ai unor oribile acte barbare a fost astfel demolat. Comisia care a cercetat documentele de arhivă a recunoscut rolul trupelor germanilor ca factor încurajator, deci catalizator, al masacrului. Acţiunea propriu-zisă a fost însă comisă de circa 40 de polonezi. O placă a fost pusă în localitatea Jedwabne recunoscând cine a comis crima şi cine au fost victimele. Preşedintele Aleksander Kwasniewski a făcut o declaraţie publică, regretând oroarea de la Jedwabne şi afirmând rolul memoriei în construcţia unei comunităţi democratice apte să-şi asume trecutul, inclusiv capitolele macabre şi ruşinoase.

Cartea lui Jan Gross a contribuit la această discuţie de prea multe ori amânată. Implicaţiile ei, aşadar, depăşesc istoria evenimenţială şi trimit spre chestiuni ce ţin de substanţa morală a civilizaţiei moderne şi a felului în care conceptualizăm catastrofele totalitare (a se vedea, în această privinţă, studiul profesorului Geoffrey Hartman, „Wounded Time: The Holocaust, Jedwabne, and Disaster Writing", apărut în *Partisan Review*, No. 3, Summer 2002). Să sperăm că şi în Romania, unde continuă să se audă voci care neagă Holocaustul, propagă subliteratura nazistă şi neonazistă ori propun tot felul de liste etnice legate de crimele comuniste, o asemenea dezbatere va avea loc cât mai curând. Cum spunea rabinul american care conduce comunitatea evreiască din Varşovia: „Această dezbatere se poartă asupra relaţiei Poloniei cu sufletul ei. Iar încercarea a fost trecută". Să spun, în încheiere, că îl cunosc pe Jan Gross de circa cincisprezece ani. Un intelectual polonez pentru care onoarea nu poate fi separată de adevăr, Jan a participat, ca student, la mişcarea

din martie 1968 soldată cu masive persecuţii şi arestări în Polonia lui Wladyslaw Gomulka şi a generalului de poliţie secretă Mieczyslaw Moczar. Îndrăgostit de limba şi cultura cărora le aparţine în chip natural, Jan a fost constrâns să-şi părăsească ţara. A urmat un strălucit doctorat la Universitatea Yale. De-a lungul anilor, mai întâi la Universitatea Emory din Atlanta, apoi la New York University, Jan Gross s-a afirmat ca unul dintre cei mai activi susţinători ai idealului şi practicii societăţii civile, un spirit consecvent şi constant antitotalitar. Când, în 1994, a devenit editorul revistei ***East European Politics and Societies***, Jan m-a invitat să fac parte din consiliul redacţional (***editorial board***). Ne-am văzut în toţi aceşti ani destul de des: el m-a invitat să ţin prelegeri studenţilor săi, la rândul meu l-am avut ca oaspete la Universitatea Maryland. Am fost împreună la diverse conferinţe, în compania unor Agnes Heller, Adam Michnik, Jacek Kuron, Miklos Haraszti, Jacob Weissberg, Zbigniew Bujak ori Stephen Holmes. În 1998, la propunerea lui Jan Gross, am devenit editorul revistei la care amândoi, împreună cu atâţia prieteni comuni, între care Ken Jowitt, Gail Kligman, Daniel Chirot, Timothy Garton Ash, Tony Judt, Irena Grudzinska, Katherine Verdery, Sorin Antohi, Shlomo Avineri, Larry Wolff şi Norman Naimark, ţinem atât de mult. Când Mircea Mihăieş şi Silviu Lupescu mi-au solicitat, în mare grabă, să scriu prefaţa ediţiei române a cărţii ***Neighbors***, le-am răspuns că este pentru mine o mare cinste, dar că nu cred că voi avea timp să ofer mai mult de o pagină. Iată că, prins în vârtejul atâtor reflecţii şi amintiri despre istorie, memorie, uitare şi asumarea unui trecut care nu vrea să dispară, pagina s-a transformat într-o, vreau să sper, veritabilă prefaţă.

Washington, DC

17 octombrie 2002

Mulțumiri

Cartea de față nu ar fi putut fi scrisă fără ajutorul rabinului Jacob Baker din New York și al profesorului Andrzej Paczkowski din Varșovia. Toată recunoștința mea rabinului Baker pentru acordarea permisiunii de a reproduce fotografiile incluse în volum. Îi sunt recunoscător, de asemenea, avocatului Ty Rogers pentru faptul că m-a pus în legătură cu foști locuitori din Jedwabne și cu urmașii lor.

Le datorez foarte mult și câtorva persoane care m-au ajutat să scriu cartea, cărora, în cea mai mare parte, le mulțumesc în note. Aici aș dori să-i mulțumesc în mod special lui Stephanie Steiker pentru ajutorul acordat în editarea cărții și pentru constanta susținere emoțională, precum și lui Valerie Steiker și Magdei Gross pentru nenumăratele și folositoarele sugestii în privința editării. Îi sunt profund recunoscător și lui Lauren Lepow pentru redactarea ultimei variante de manuscris cu un desăvârșit profesionalism.

Aș dori să mulțumesc Institutului Remarque al Universității din New York pentru că m-a numit membru asociat al facultății în primăvara lui 2000. Astfel am putut avea la dispoziție foarte mult timp pentru completarea manuscrisului. Le sunt, de asemenea, recunoscător directorului Institutului, Tony Judt, precum și celor doi redactori de la Princeton University Press, Mark Mazower și Antony Polonsky, ale căror observații critice mi-au fost de un real folos. Nu în ultimul rând, aș dori să îi mulțumesc redactorului șef al departamentului de istorie de la Princeton University Press, Brigitta van Rheinberg, care m-a ajutat la redactarea manuscrisului cu pricepere și entuziasm încă de la început.

În memoria lui Szmul Wasersztajn.

New York, iunie, 2000

Introducere

Pentru Europa secolului XX acțiunile întreprinse de Adolf Hitler și Iosif Stalin sunt decisive și reprezentative. Totalitarismul – dacă nu ca invenție, cu siguranță ca punere asiduă în aplicare – este apanajul exclusiv al regimurilor instaurate de cei doi. Pierderea de vieți omenești pentru care sunt deopotrivă răspunzători ne apare cu adevărat cutremurătoare. Totuși, nu ceea ce s-a întâmplat, ci ceea ce a fost împiedicat să aibă loc reprezintă adevărata măsură a puterii de distrugere a totalitarismului: „suma cărților nescrise", cum spunea un autor. De fapt, suma gândurilor negândite, a sentimentelor netrăite, a proiectelor nerealizate, a vieților curmate prematur[1].

Nu doar scopurile, ci și metodele politicii totalitare au schilodit societățile în care ea a fost pusă în practică, iar printre aceste metode, cea mai spectaculoasă a fost instituționalizarea resentimentului. Oamenii supuși regimului stalinist ori hitlerist erau în mod repetat instigați unii împotriva altora și încurajați să acționeze pe baza instinctelor primare și a disprețului reciproc. Orice diferențiere posibilă din cadrul societății era, în cele din urmă, exploatată, orice antagonism exacerbat. Într-un moment sau altul cei de la oraș erau instigați împotriva celor de la sat, muncitorii împotriva țăranilor,

țăranii mai înstăriți împotriva celor săraci, copiii împotriva părinților, tinerii împotriva bătrânilor, grupurile etnice unele împotriva altora. Poliția secretă încuraja denunțările și se alimenta din ele: *divide et impera* era deviza lor. În plus, cerându-se mobilizarea socială în cadrul instituțiilor și participarea în masă la ceremonii finanțate de stat, oamenii au devenit, în proporții diferite, complici la propria lor subjugare. Dictatorii au impus, totodată, un nou și straniu model de ocupație în teritoriile pe care le-au cucerit. Ca urmare, scria Hannah Arendt, „aceia care au fost primii complici ai naziștilor și cele mai operative ajutoare într-adevăr nu știau ce fac și nici cu cine aveau de-a face”[2]. S-a dovedit că nu exista un cuvânt adecvat în nici o limbă europeană care să definească această relație. Termenul „colaborare” – având conotația particulară de asociere moralmente inacceptabilă cu inamicul – a intrat în uz de-abia în contextul celui de-al doilea război mondial[3]. Dat fiind faptul că războaiele, conflictele armate, cuceririle, ocupațiile, subjugările, expansiunile teritoriale și împrejurările în care au avut loc sunt la fel de vechi precum istoria umană scrisă, ne putem întreba ce element nou în cadrul fenomenului ocupației germane din timpul celui de-al doilea război mondial a putut stimula apariția unui nou concept[4]. Un răspuns cuprinzător la această întrebare ar trebui căutat în numeroasele studii consacrate regimului german de ocupație.

După această perioadă, întreaga opinie publică europeană s-a arătat dezgustată de orice posibilă formă de colaborare cu naziștii (având o reacție oarecum îndoielnic utilă sieși și nu întotdeauna

sinceră). „Este aproape imposibil de calculat numărul total al persoanelor care au reprezentat ținta condamnărilor postbelice, dar chiar și în cele mai conservatoare aprecieri acesta se ridica la câteva milioane, adică 2 sau 3% din populația aflată înainte sub ocupație germană", scria Istvan Deák într-un studiu recent. „Pedepsirea celor vinovați varia de la linșare, în ultimele luni de război, la condamnare la moarte, încarcerare ori muncă silnică în perioada postbelică. La aceste pedepse dure se adaugă pierderea drepturilor cetățenești și/sau amenzi, precum și măsuri administrative de genul expulzării, supravegherii de către poliție, pierderii dreptului de a călători, domicilierii forțate sau pierderii dreptului la pensie"[5]. „Acesta a fost un război", ca s-o citez pe Heda Kovaly, „căruia, în fapt, nimeni nu i-a supraviețuit"[6].

Deși experiența celui de-al doilea război mondial a avut efecte majore asupra situației politice și asupra destinelor tuturor societăților europene din cea de-a doua jumătate a secolului XX, Polonia a fost afectată în mod particular. Interesul pentru teritoriul statului polonez de dinainte de 1939 a fost acela care i-a determinat pe Hitler și pe Stalin să-și unească forțele (pactul de neagresiune semnat în august 1939 includea o clauză secretă prin care Polonia era împărțită în jumătate), ca după acest moment să ducă unul împotriva celuilalt un război terifiant, până când unul dintre ei a fost în cele din urmă distrus. Ca urmare, Polonia a suferit o catastrofă demografică fără precedent: aproape 20% din populație și-a pierdut viața în urma războiului. Și-a pierdut minoritățile – evreii în Holocaust, ucrainenii și germanii ca urmare a modificării

granițelor și deplasărilor de populație de după război. Elitele poloneze din toate straturile sociale au fost decimate. Peste o treime din populația urbană dispăruse la finalul războiului. Lipseau 55% din avocații de pe întreg teritoriul țării, alături de 40% din medici și o treime din profesorii universitari și clerul romano-catolic[7]. Polonia a fost supranumită de către un istoric britanic „terenul de joacă al lui Dumnezeu"[8], dar în timpul acelei perioade trebuie să fi arătat mai degrabă ca un teren al sarabandelor infernale.

Evenimentul pe care îl voi prezenta în această carte este, pentru mine, cu totul ieșit din comun: într-o zi din iulie 1941, jumătate din populația unui orășel est-european a ucis cealaltă jumătate – în jur de 1600 de bărbați, femei și copii. Prin urmare, în cele ce urmează, voi discuta crimele din Jedwabne în contextul numeroaselor teme invocate prin sintagma „relațiile dintre polonezi și evrei în timpul celui de-al doilea război mondial"[9].

În primul rând, consider această carte o provocare la adresa istoriografiei tradiționale a celui de-al doilea război mondial, care susține existența a două istorii separate din perioada războiului, una a evreilor, cealaltă a tuturor celorlalți cetățeni ai unei țări europene cucerite de naziști și afiliate acestora. O poziție cu atât mai ușor de combătut cu cât ne referim la istoria Poloniei din perioada respectivă, date fiind mărimea și spațiul social ocupat de comunitatea evreiască poloneză. În pragul războiului, în Polonia se găsea a doua mare comunitate de evrei din lume, după cea din America. Înainte de război, în jur de 10% dintre cetățenii polonezi se identificau – fie prin cultul mozaic, fie

prin declararea dialectului yiddish limbă maternă – ca evrei. Aproape o treime din populația urbană era evreiască. Și totuși, Holocaustul evreilor polonezi a fost catalogat de istorici ca un subiect distinct, care afectează doar tangențial restul societății poloneze. Se menține încă părerea comună conform căreia doar indivizii „marginali" din societatea poloneză – așa-numiții *szmalcownicy* [10], sau „drojdia societății", care îi șantajau pe evrei, sau curajoșii care le-au întins o mână de ajutor – aveau o legătură cu evreii.

Nu este locul aici să intrăm într-o dezbatere detaliată a motivelor pentru care o asemenea poziție este ușor de combătut. Poate că nici nu este necesar să insistăm asupra acestui aspect. *La urma urmei, cum se poate ca ștergerea de pe suprafața pământului a unei treimi a populației sale urbane să fie altceva decât o problemă centrală a istoriei moderne a Poloniei ?* În orice caz, nu este nevoie de o metodologie sofisticată pentru a înțelege imediat că, atunci când jumătatea poloneză a populației unui oraș ucide cealaltă jumătate, evreiască, avem de-a face cu un eveniment care, în mod evident, invalidează concepția conform căreia istoriile acestor două grupuri etnice nu au nimic de-a face una cu cealaltă.

Un al doilea aspect pe care cititorii acestei cărți trebuie să îl aibă în vedere în permanență este acela că relațiile dintre polonezi și evrei în timpul războiului sunt tratate din perspectiva unei analize conservatoare ca fiind mediate de forțe exterioare – de naziști și de sovietici. Și acest lucru este valabil, dar până la un punct. Într-adevăr, naziștii și sovieticii își exercitau controlul în teritoriile poloneze

ocupate în timpul războiului. Nu trebuie însă negată nici realitatea dinamicilor autonome în relațiile dintre polonezi și evrei în contextul constrângerilor impuse de forțele de ocupație. Erau anumite lucruri pe care oamenii le-ar fi putut face la momentul respectiv, dar de la care s-au abținut, și lucruri pe care nu erau nevoiți să le facă și totuși le-au făcut. Prin urmare, voi fi extrem de atent în a stabili cine și ce anume a făcut în Jedwabne în 10 iulie 1941 și din ordinul cui.

După cum bine se știe, în august 1939, Hitler și Stalin au semnat un pact de neagresiune. Clauza sa secretă demarca granițele sferelor de influență a celor doi dictatori din Europa Centrală. O lună mai târziu teritoriul Poloniei a fost împărțit între Al Treilea Reich și URSS. Orașul Jedwabne s-a aflat inițial în zona de ocupație sovietică, iar mai târziu, după ce Hitler a atacat Uniunea Sovietică, a fost preluat de naziști. Un aspect important la care mă simt dator să fac referire privește perspectiva istoriografică tradițională asupra relațiilor dintre sovietici și evrei în timpul celor douăzeci de luni de ocupație sovietică a unei jumătăți din Polonia, pe care Armata Roșie o invadase începând cu septembrie 1939. Dar nu acesta este cadrul care să permită epuizarea problemei sus-amintite[11]. După cum se pretinde, evreii au colaborat cu sovieticii în detrimentul polonezilor, motiv pentru care, la momentul invadării URSS-ului de către naziști, asistăm la o izbucnire brutală a antisemitismului polonez în teritoriile eliberate de sub bolșevici în 1941, ca răspuns la această experiență. Din acest motiv, voi cerceta existența unor posibile legături între evenimentele petrecute în Jedwabne sub ocupație sovietică

(septembrie 1939 – iunie 1941) şi cele care au avut loc imediat după aceasta.

Masacrul de la Jedwabne implică şi aducerea în discuţie a unei alte teme recurente a istoriografiei perioadei respective, conform căreia relaţia dintre evrei şi comunism se baza pe un beneficiu reciproc. De aici, se pretinde, prezenţa antisemitismului în păturile largi ale societăţii poloneze (ori ale oricărei alte societăţi est-europene) de după război şi rolul special pe care evreii l-au jucat în instalarea şi consolidarea stalinismului în Europa de Est. Mă voi referi la acest aspect în discuţia despre sursele de informare folosite pentru studiul de faţă, precum şi la altele, în capitolele finale.

În contextul mai larg al studiilor despre Holocaust, cartea de faţă nu poate fi considerată ca aparţinând sferei funcţionalist-intenţionaliste. Ea se distanţează de această clasificare, devenită ambiguă şi pentru istoriografia recentă a Holocaustului şi se înscrie într-un tip de analiză care – „de-abia acum începând să câştige atenţia cercetătorilor" – insistă pe relaţia „invadatori--victime-martori" [12]. Şi aceşti termeni se dovedesc însă neclari, constituindu-se ca argumente ale concepţiei potrivit căreia fiecare episod de ucidere în masă a avut propria sa dinamică. Un aspect deloc lipsit de însemnătate, deoarece presupune – iar studiile ce vor urma vor demonstra, cred, că episodul Jedwabne nu este unic în acest sens – că, în fiecare situaţie, multe dintre deciziile efective au fost luate individual de diferite persoane participante la scena respectivă, fapt ce a influenţat hotărâtor deznodământul evenimentelor. Şi, de aceea, putem cel puţin să ne imaginăm că o parte din

acele persoane ar fi putut lua cu totul alte decizii, care să fi avut ca rezultat supraviețuirea mai multor evrei europeni în timpul războiului.

Într-o mare măsură, totuși, această carte este o carte tipică despre Holocaust. Căci, spre deosebire de studiile istorice consacrate altor subiecte, în cazul celor despre Holocaust nu întrevăd posibilitatea epuizării discuției. Cu alte cuvinte, la finalul lecturii cititorul nu se va putea declara pe deplin satisfăcut în ceea ce privește cunoașterea și înțelegerea completă a evenimentelor prezentate. Cu siguranță eu nu am avut acest sentiment atunci când am terminat de scris cartea. Nu mi-am putut spune în momentul în care am ajuns la ultima pagină „Ei bine, acum înțeleg!" și mă îndoiesc că, la rândul lor, cititorii mei vor putea să o facă.

De bună seamă, cititorul trebuie să înceapă lectura cărții pornind de la ipoteza înțelegerii ei și să acorde atenția cuvenită principalelor teorii ale istoriografiei interpretative.

Cred însă că natura însăși a subiectului va impune ridicarea unor probleme și întrebări la sfârșitul parcurgerii textului: „Ce vrea să însemne acest lucru? Dar acesta?". Și cam la asta se reduce totul, din moment ce, probabil, singura consolare la care putem spera atunci când avem de-a face cu subiecte legate de Holocaust constă tocmai din posibilitatea ridicării acestor probleme și întrebări la care nu vom înceta niciodată să căutăm răspunsuri. Astfel, Holocaustul reprezintă mai degrabă o problemă nerezolvată, și nu una epuizată, în efortul omenirii de a trage învățăminte din propria sa experiență. Și, cât timp nu vom „înțelege" niciodată de ce a avut loc, trebuie să avem foarte clare în minte

implicațiile realității existenței sale. În acest sens, el se conturează ca un eveniment fundamental al gândirii și sensibilității moderne, pentru totdeauna un element esențial în reflecțiile despre condiția umană.

Istoricul evenimentelor

Pe 8 ianuarie 1949, în micul oraş Jedwabne, situat la 19 kilometri de Łomża, în provincia istorică poloneză Mazowsze, poliţia secretă a reţinut cincisprezece oameni. Numele lor se regăsesc într-o notă a poliţiei purtând numele terifiant de *Raport de lichidare* (*Raport likwidacyjiny*), printre aşa-numitele *dosare de control şi investigaţie* (*akta kontrolno-śledcze*) pe care poliţia secretă le folosea pentru a-şi monitoriza progresul în fiecare investigaţie [1]. Printre cei arestaţi, majoritatea mici fermieri şi muncitori sezonieri, se numărau doi cizmari, un zidar, un dulgher, doi lăcătuşi, un poştaş şi un fost funcţionar la primărie. Unii aveau familie (unul avea şase copii, altul patru), alţii erau încă necăsătoriţi. Cel mai tânăr avea douăzeci şi şapte de ani, iar cel mai bătrân, şaizeci şi patru. Erau, mai simplu spus, nişte oameni obişnuiţi [2].

Locuitorii oraşului Jedwabne, la vremea respectivă în jur de două mii, au fost cu siguranţă şocaţi de arestarea simultană a unui număr atât de mare de localnici [3]. Opinia publică a fost pentru prima dată sesizată patru luni mai târziu, când, în 16 şi 17 mai, la Curtea de Justiţie din Łomża, Bolesław Ramotowski şi alţi douăzeci şi unu de inculpaţi au fost fost chemaţi în judecată. Prima propoziţie a rechizitoriului este următoarea: „Institutul Evreiesc

de Istorie din Polonia a trimis către Ministerul de Justiţie materiale în care sunt descrise acţiunile criminale ale locuitorilor din Jedwabne angajaţi în uciderea evreilor, după cum reiese din declaraţia lui Szmul Wasersztajn, care a fost martor la pogrom"[4].

La Institutul Evreiesc de Istorie (Żydowski Instytut Historyczny – ŻIH) nu există documente oficiale care să consemneze modalitatea şi data la care declaraţia lui Wasersztajn a fost comunicată procuraturii. De asemenea, este imposibil de aflat din dosarele tribunalului când, spre exemplu, a fost informată procuratura în legătură cu evenimentele petrecute în Jedwabne şi care au fost motivele pentru care punerea sub acuzare a fost atât de mult amânată. Dosarele de investigaţie ale Biroului de Securitate din Łomża (*Urząd Bezpieczeństwa Publicznego w Łomży*), deşi ofereau ceva informaţie în plus, erau la fel de neconcludente[5]. Este sigur însă că Wasersztajn a făcut declaraţia în faţa Comisiei Evreieşti de Istorie (Żydowska Komisja Historyczna) din Białystok pe data de 5 aprilie 1945. Iată ce a declarat:

Înainte de izbucnirea războiului, în Jedwabne trăiau 1600 de evrei. Dintre aceştia numai şapte au supravieţuit, salvaţi de o poloneză pe nume Wyrzykowska, care locuia în apropiere.

În seara de luni, 23 iunie 1941, germanii au intrat în oraş. Încă din data de 25, infractori locali, din cadrul populaţiei poloneze, au început un pogrom antisemit. Doi dintre aceştia, Borowski (Borowiuk?) Wacek împreună cu fratele său Mietek mergeau de la o casă la alta cântând la

acordeon şi la fluier pentru a acoperi ţipetele femeilor şi copiilor evrei. Am văzut cu propriii mei ochi cum acei criminali i-au ucis pe Chajcia Wasersztajn, pe Jakub Kac, în vârstă de şaptezeci şi trei de ani, şi pe Eliasz Krawiecki.

Pe Jakub Kac l-au ucis cu cărămizi. Pe Krawiecki l-au înjunghiat, după care i-au scos ochii şi i-au tăiat limba. S-a chinuit îngrozitor timp de douăsprezece ore înainte de a-şi da sufletul.

În aceeaşi zi am văzut o scenă oribilă. Chaja Kubrzańska, de douăzeci şi opt de ani, şi Basia Binsztajn, de douăzeci şi şase de ani, amândouă în braţe cu copiii de curând născuţi, văzând ce se întâmplă, au fugit înspre un iaz, preferând să se înece şi să-şi înece şi copiii în el decât să ajungă pe mâinile criminalilor. Şi-au băgat copiii în apă şi i-au înecat cu mâinile lor; apoi Baśka Binsztajn a sărit în apă, dispărând imediat pe fundul ei, în timp ce Chaja Kubrzańska s-a chinuit pentru câteva ore. Grupul de criminali a făcut un adevărat spectacol din asta. Au sfătuit-o să stea cu faţa în apă, ca să se înece mai repede. În cele din urmă, văzându-şi copiii deja morţi, s-a aruncat mai cu putere şi a murit şi ea.

În următoarea zi, un preot local a intervenit, explicându-le că trebuie să pună capăt pogromului şi că autorităţile germane se vor ocupa singure de tot. Argumentul preotului a fost convingător şi pogromul a fost încheiat. Din ziua aceea populaţia locală nu a mai vândut produse alimentare evreilor, ceea ce le-a îngreunat acestora situaţia şi mai mult. Între timp s-a răspândit zvonul cum că germanii vor emite ordinul ca toţi evreii să fie nimiciţi.

Un asemenea ordin a fost emis de germani în 10 iulie 1941.

Chiar dacă germanii au fost cei care au emis ordinul, criminalii polonezi au fost cei care l-au pus în aplicare, folosind metode dintre cele mai îngrozitoare. După ce i-au supus pe evrei torturilor şi umilinţelor de tot felul, i-au ars de vii într-un hambar. În timpul primului pogrom şi, mai apoi, în cea de-a doua vărsare de sânge, s-au evidenţiat prin brutalitate: Szleziński, Karolak, Borowiuk (Borowski ?) Mietek, Borowiuk (Borowski ?) Wacław, Jermałowski, Ramutowski Bolek, Rogalski Bolek, Szelawa Stanisław, Szelawa Franciszek, Kozłowski Geniek, Trzaska, Tarnoczek Jerzyk, Ludański Jurek, Laciecz Czesław.

În dimineaţa zilei de 10 iulie 1941 opt membri ai Gestapo-ului au venit în oraş şi s-au întâlnit cu câţiva reprezentanţi ai autorităţilor locale. Întrebaţi de cei din Gestapo care le erau planurile cu evreii, ei au răspuns în unanimitate că toţi evreii trebuie să fie ucişi. La propunerea germanilor de a lăsa în viaţă câte o familie din fiecare profesie, tâmplarul Bronisław Szleziński, care era de faţă, a dat următorul răspuns: Ne sunt de ajuns meşterii noştri, trebuie să-i distrugem pe toţi, nici un evreu nu trebuie să rămână în viaţă. Primarul Karolak şi toţi ceilalţi prezenţi acolo au fost de acord cu cele spuse de el. În acest scop, Szleziński s-a oferit să pună la dispoziţie propriul său hambar, aflat în apropiere. După această întâlnire a urmat vărsarea de sânge.

Agresorii s-au înarmat cu topoare, ciomege în care erau bătute cuie şi cu alte instrumente de

tortură şi de luptă, după care i-au scos pe toţi evreii în stradă. Şi-au ales ca prime victime şaptezeci şi cinci de evrei, cei mai tineri şi mai sănătoşi membri ai comunităţii, cărora le-au ordonat să care în spate un monument imens al lui Lenin, pe care ruşii îl ridicaseră în centrul oraşului. Era extrem de greu, aproape imposibil de mutat din loc, dar sub ploaia de lovituri evreii au fost nevoiţi să facă acest lucru. În plus, au fost obligaţi să cânte până ce au ajuns cu monumentul la destinaţie. Acolo li s-a ordonat să sape o groapă şi să arunce monumentul în ea. După care au fost măcelăriţi şi aruncaţi şi ei în groapa respectivă.

În alte cazuri, criminalii le cereau evreilor să sape o groapă şi să-i îngroape acolo pe evreii ucişi anterior, după care cei care săpaseră groapa erau la rândul lor ucişi şi îngropaţi de alţii. Mi-este imposibil să descriu actele brutale ale agresorilor, şi foarte dificil să găsesc ceva similar ca suferinţă în întreaga noastră istorie.

Evreilor mai în vârstă li se ardeau bărbile, nou-născuţii erau ucişi la pieptul mamelor lor, bărbaţii erau bătuţi cu cruzime şi forţaţi să cânte şi să danseze. În cele din urmă, au început cea mai importantă acţiune – arderea. Întregul oraş a fost înconjurat de gărzi, astfel încât nimeni să nu poată scăpa; apoi evreilor li s-a ordonat să se alinieze în coloană, câte patru într-un rând – pe rabinul în vârstă de nouăzeci de ani şi pe şohet i-au aşezat în faţă şi le-au dat un steag*

---

* „Persoană autorizată de un rabin sau de un tribunal evreiesc să sacrifice animalele pentru hrană în

roşu –, după care li s-a ordonat să cânte şi au fost goniţi către hambar. Până să ajungă la hambar au fost bătuţi cu bestialitate. Lângă poarta hambarului se aflau câţiva dintre agresori cântând la diferite instrumente pentru a acoperi ţipetele victimelor îngrozite. Unii încercau să se apere, dar erau complet lipsiţi de apărare. Însângeraţi şi răniţi, evreii au fost împinşi în hambar. Apoi hambarul a fost stropit cu petrol lampant, după care i s-a dat foc. Criminalii s-au îndreptat apoi spre casele evreilor, căutând copiii şi bolnavii rămaşi acolo. Pe bolnavi i-au cărat chiar ei la hambar. Cât despre copii, i-au legat de picioare cu frânghii, i-au cărat în spate, după care i-au înfipt în furci şi i-au aruncat în cărbunii care ardeau mocnit.

După incendiu au scos cu topoarele dinţii de aur din cadavrele încă nedescompuse total, pângărind trupurile sfinţilor martiri[6].

Deşi pentru un cititor al declaraţiei lui Wasersztajn este suficient de limpede că în Jedwabne evreii au fost anihilaţi cu o cruzime ieşită din comun, implicaţiile ei mai adânci sunt dificil de înţeles de la bun început. Şi, într-un anume fel, nu sunt deloc surprins că procesul din Łomża a fost deschis de-abia la patru ani după ce Wasersztajn a făcut declaraţia de mai sus. Acesta este, mai mult sau mai puţin, şi timpul care s-a scurs între momentul în care am descoperit mărturia lui Wasersztajn în

---

maniera prescrisă de legea evreiască": Dagobert D. Runes, *Dicţionar de iudaism*, Hasefer, Bucureşti, 1977, p. 265. Am folosit pentru toţi termenii ebraici referinţa bibliografică de mai sus (n.t.).

arhivele Institutului Evreiesc de Istorie (ŻIH) și momentul în care am realizat că evenimentele descrise în această declarație au fost cât se poate de reale. Când, în toamna lui 1998, am fost rugat să particip cu o lucrare la un *Festschrift* în onoarea profesorului Tomasz Strzembosz – un foarte cunoscut istoric, specializat în istoria regiunii Białystok din perioada războiului – am hotărât să folosesc cazul Jedwabne pentru a descrie felul în care vecinii polonezi și-au agresat concetățenii evrei. Însă ceea ce nu înțelesesem atunci pe deplin era că, după seria de crime și brutalități descrise de Wasersztajn, până la sfârșitul zilei *toți* evreii rămași au fost de fapt arși de vii în acel hambar (probabil că citisem textul ca pe o hiperbolă, trăgând concluzia că doar câțiva evrei fuseseră uciși în felul acesta). La câteva luni după ce mi-am trimis lucrarea, am vizionat materialul brut al unui film documentar intitulat *Where is My Older Brother Cain ?*, realizat de Agnieszka Arnold, care, printre alții, o avusese ca interlocutor și pe fiica lui Bronisław Śleszyński. Mi-am dat atunci seama că declarația lui Wasersztajn trebuie înțeleasă *ad litteram*.

Deoarece cartea nu fusese încă publicată, m-am întrebat dacă nu ar trebui să-mi retrag capitolul. M-am decis, în cele din urmă, să păstrez capitolul neschimbat, pentru că un aspect important al evenimentelor din Jedwabne este procesul foarte lent prin care polonezii au conștientizat această crimă teribilă. Cum se reflectă (sau, mai degrabă, cum nu se reflectă) în conștiința istoricilor specializați pe perioada războiului – incluzându-mă și pe mine – acest eveniment? Cum a trăit timp de trei generații

populația din Jedwabne știind de aceste crime? Cum va reacționa opinia publică poloneză atunci când va afla adevărul?[7]

În orice caz, o dată ce există conștiința faptului că ceea ce pare de neconceput este, de fapt, ceea ce s-a întâmplat în realitate, un istoric își dă imediat seama că are la dispoziție suficient de multe documente pentru a studia evenimentul, că martorii sunt încă în viață și că în Jedwabne memoria acestei crime a fost păstrată și transmisă din generație în generație.

Surse

Pentru un istoric, cele mai bune surse de informare privind evenimentele pe care le analizează sunt acelea care îi oferă o perspectivă contemporană asupra lor. Prima etapă pe care am parcurs-o a fost deci să caut documente germane privind anihilarea evreilor de pe teritoriul polonez. Probabil că asemenea documente există, însă eu nu am reușit să le găsesc. Diferiţi cercetători la care am apelat, specializaţi în istoria perioadei respective, nici măcar nu auziseră de locul numit Jedwabne. În procesele-verbale zilnice care înregistrau activităţile efectuate de *Einsatzgruppen* pe frontul de est și în care asemenea informaţii erau în mod normal incluse, Jedwabne nu este menţionat. Fapt deloc surprinzător, deoarece *Einsatzgruppe B*, care anterior activase în Łomża, se afla deja pe 10 iulie aproape de Minsk[1]. Dar, cine știe, poate că până la urmă, cu puţin noroc, se va descoperi materialul filmat înregistrat de către germani în timpul pogromului[2].

Deocamdată, însă, cel mai important document rămâne declaraţia lui Szmul Wasersztajn din 1945. La ea se adaugă consemnările din timpul proceselor din Łomża din mai 1949 și noiembrie 1953. În 1980 au fost publicate memoriile membrilor comunităţii evreiești din Jedwabne, în care câţiva dintre

martorii oculari descriu tragedia din oraşul lor natal. În 1998 producătoarea Agnieszka Arnold a luat interviuri pe această temă mai multor locuitori ai oraşului. Chiar şi mai târziu am avut şansa de a sta de vorbă cu unii dintre ei[3]. Iată care ar fi principalele surse de informare pentru studiul de faţă şi, înainte de a trece direct la subiect, se cuvin făcute câteva observaţii referitoare la corecta lor utilizare.

În primul rând, nu trebuie uitat faptul că mărturiile evreilor despre Shoah au fost intenţionat păstrate în scris pentru a oferi o perspectivă exactă şi cuprinzătoare asupra catastrofei. Dovadă numeroasele memorii şi jurnale pe care evreii le ţineau la vremea respectivă, ca şi cum îndemnul apocrif al marelui istoric Simon Dubnow, înainte de deportarea sa din Riga, „de a pune totul pe hârtie", a avut cu adevărat ecou în mintea şi în sufletul evreilor memorialişti. Aceeaşi intenţie a stat la baza eforturilor colective, pe care le cunoaştem foarte bine şi pe care le apreciem pentru asiduitatea şi meticulozitatea cu care au fost făcute, din dorinţa de a înregistra întocmai evenimentele şi de a oferi mărturii cât mai exacte în legătură cu ele – am în minte iniţiativa *Oneg Shabbat* a lui Emanuel Ringelblum din ghetoul Varşoviei, ori activitatea susţinută a arhiviştilor aflaţi în ghetoul din Kovno[4]. Din moment ce comunitatea evreiască, în mod metodic anihilată de nazişti în cadrul procesului organizat de ucidere în masă, nu putea fi salvată, printre evreii memorialişti s-a dezvoltat obligaţia morală (afirmată în mod explicit şi repetat) de a păstra măcar dovada procesului de distrugere.

Trebuie să vedem în aceste eforturi convingerea că se putea opune rezistenţă şi chiar se putea dejuca planul nazist de anihilare a evreilor, fie şi numai în cazul în care o singură depoziţie privind actele brutale ale naziştilor era păstrată. După câte se pare, victimele naziştilor credeau că întipărirea în memorie a evenimentelor şi păstrarea lor întru posteritate anihilau proiectul nazist în chiar esenţa lui. *Pentru evrei nu exista nici un motiv ca, rememorând experienţele pe care le-au trăit sau la care au fost martori în timpul Shoah-ului, să atribuie polonezilor acele crime care în realitate fuseseră comise de germani.* Bineînţeles că fiecare martor poate greşi; bineînţeles că fiecare mărturie trebuie verificată, dacă este posibil, prin confruntarea cu altele. Dar evreii care au fost martori la masacrul din Jedwabne nu şi-ar fi falsificat mărturiile din rea-voinţă faţă de vecinii lor polonezi.

Totuşi, cele mai multe dintre documentele folosite în studiul de faţă nu aparţin victimelor (evreilor), ci criminalilor, şi ele au fost produse în timpul procesului. Lucrând cu asemenea materiale, trebuie să avem în primul rând în vedere faptul că persoanele suspectate de a fi comis fărădelegi şi-ar putea dori, pe cât posibil, să-şi minimalizeze rolul pe care l-au avut în evenimentele cercetate. Şi-ar putea dori chiar să banalizeze evenimentele însele. Nu trebuie uitat faptul că acuzaţii nu sunt obligaţi prin lege să dezvăluie adevărul în declaraţiile lor; iar martorii, deşi jură să spună adevărul şi numai adevărul, pot avea o memorie selectivă a evenimentelor şi pot oferi răspunsuri lapidare la întrebări. Mai mult, între mărturia verbală (făcută de un martor sau un inculpat) şi documentul redactat pe care un

istoric îl consultă, există o persoană intermediară (iar din acest punct de vedere procesul-verbal al anchetei se deosebește de jurnal sau de memorii, care pun cititorul în contact direct cu sursa care le emite) – un anchetator, un judecător, un avocat pledant sau un procuror care au alcătuit și au produs documentul – care poate fi mai mult sau mai puțin inteligentă, informată sau dornică de a afla adevărul. De aceea, calitatea probelor strânse în documentele întocmite în timpul procesului depinde foarte mult, pentru un istoric, de intențiile și de gradul de aprofundare a investigației, precum și de felul în care a fost organizat și dirijat procesul în sine. Chiar și o parcurgere rapidă a dosarului întocmit împotriva lui Ramotowski și a complicilor săi dezvăluie faptul că procesul a fost organizat în grabă. Și aceasta ar putea fi o caracterizare mult prea indulgentă, dat fiind faptul că acțiunea judecătorească împotriva celor douăzeci și doi de inculpați a fost încheiată într-o singură zi : procesul a început în 16 mai 1949, la Tribunalul Districtual din Łomża, iar în ziua următoare sentințele au fost deja emise. Opt acuzați au fost declarați nevinovați. Józef Sobuta, judecat în 1953, a fost, de asemenea, achitat[5].

Aprecierea critică a surselor depinde de luarea în calcul a unor asemenea detalii, deoarece atât 1949, cât și 1953 au fost ani în care stalinismul era foarte puternic în Polonia. Atât autoritățile judiciare, cât și cele de investigație (așa-numita Securitate, *Urząd Bezpieczeństwa* [UB]) câștigase în acei ani o binemeritată notorietate. Mai mult, în sala de judecată, inculpații au dezvăluit faptul că fuseseră bătuți în timpul anchetei și astfel forțați să facă declarații – o reclamație plauzibilă, date fiind metodele folosite la acea vreme de UB.

Presupunerea mea – ţinând cont de modul în care a fost condusă întreaga investigaţie – este că un asemenea tratament era aplicat în general tuturor celor care au trecut în acei ani pe la sediul Securităţii din Łomża. În orice caz, nu există nici o dovadă că în acest proces s-a făcut vreun efort pentru a se obţine informaţii exacte de la acuzaţi ori pentru a se dovedi existenţa vreunei conspiraţii sau organizaţii clandestine care să facă legătura între ei. Amnezia bruscă ce i-a cuprins în timpul procesului, când acuzaţii nu-şi mai puteau aduce aminte multe dintre dezvăluirile-cheie din timpul anchetei, pare mai puţin convingătoare decât capacitatea lor anterioară de a vorbi în detaliu despre evenimentele petrecute în 10 iulie. La urma urmei, se ştie foarte bine că, în Jedwabne, unul din subiectele cele mai frecvente de conversaţie privea, chiar şi la mulţi ani după consumarea evenimentelor, împrejurările în care au avut loc crimele din 10 iulie[6].

Reexaminarea tuturor materialelor strânse în timpul anchetei pentru procesul Ramotowski permite constatarea imediată a faptului că fiecare dintre cei douăzeci şi doi de acuzaţi, cu doar câteva excepţii, a făcut o singură declaraţie. Procesele-verbale întocmite în urma depoziţiilor sunt scurte şi structurate în funcţie de aceleaşi trei întrebări: Unde locuiai în iulie 1941? Ai participat în iulie la asasinarea evreilor? Cine altcineva a mai participat la razia şi uciderea evreilor din Jedwabne? Cea mai mare parte a depoziţiilor este înregistrată cu acelaşi scris de mână şi semnată de acelaşi anchetator oficial, Grzegorz Matujewicz. Cu excepţia câtorva procese-verbale suplimentare, majoritatea au fost încheiate între 8 şi 22 ianuarie. Cu alte cuvinte, întreaga

anchetă a fost efectuată, de fapt, pe parcursul a două săptămâni. Putem astfel concluziona, după părerea mea, că pentru Securitatea din Łomża acest caz nu a reprezentat o prioritate şi că nu s-a depus un prea mare efort pentru rezolvarea lui.

Un argument al superficialităţii cu care a fost instrumentat cazul este chiar formularea actului de acuzare a lui Ramotowski şi a complicilor acestuia. Aflăm din document că au fost acuzaţi de „a fi acţionat într-o manieră care a susţinut interesele statului german, prin participarea la capturarea a 1200 de persoane de origine iudaică în 25 iunie 1941, în oraşul Jedwabne, Łomża, unde persoanele în cauză au fost arse de germani într-un hambar aparţinându-i lui Bronisław Śleszyński"[7]. Uciderea în masă a evreilor a avut însă loc în 10 iulie, iar acest fapt reiese din numeroase mărturii strânse în timpul anchetei. În mod clar, în mintea procurorului a rămas fixată prima dată, cea de 25 iunie, menţionată în declaraţia lui Wasersztajn. Timp de luni de zile nici procuratura şi nici curtea judecătorească nu s-au arătat interesate de corectarea greşelii. De-abia în sentinţa judecătorească pronunţată după ce apelul final a fost înaintat la Curtea Supremă de Justiţie găsim clarificarea următoare:

„Crima de la Jedwabne a avut loc câteva zile mai târziu decât s-a notificat de către Tribunalul Districtual" – de fapt, la mai mult de două săptămâni ![8]

Prezint toate informaţiile colaterale de mai sus din dorinţa de a demonstra dincolo de orice urmă de îndoială că acest proces nu a fost unul politic. Într-adevăr, conţinutul dosarelor de anchetă, care reflectă analiza şi planurile Securităţii, confirmă

această concluzie. În „Raportul de lichidare" din 24 ianuarie 1949, citat anterior, la rubrica nr. 5 găsim scris: „Planul viitoarelor activități operaționale". Ea nu conține însă nici o însemnare cu semnificații deosebite. Din acest document, precum și din restul dosarelor de anchetă, reiese foarte clar faptul că acest caz a fost instrumentat ca unul obișnuit. Sfârșitul anilor '40 și începutul anilor '50 au reprezentat, totuși, o perioadă în care fobia antisemită a lui Stalin atinsese punctul culminant, acționând ca forță motrice în procesul persecuției politice care se derula în întregul lagăr al așa-numitelor democrații populare[9]. Evident că în Polonia stalinistă nu era în interesul nimănui ca suferințele îndurate de evrei în timpul războiului de pe urma polonezilor să fie scoase în evidență.

Împotriva lui Ramotowski a trebuit să se intenteze proces, cred eu, din simplul motiv că fusese înregistrată o plângere și că aceasta reușise să înainteze în mașinăria administrativă a sistemului judiciar. Problema a fost însă analizată foarte sumar și clasată cât mai repede posibil. Iar pentru că acest proces nu a fost sub nici un aspect unul politic, materialele produse în timpul investigației ne pot ajuta mult în reconstituirea desfășurării reale a evenimentelor, deși nu trebuie să pierdem din vedere faptul că este foarte posibil ca acuzații să fi încercat să minimalizeze atât evenimentele în sine, cât și gradul propriei lor implicări[10].

Înainte de război

De o parte şi de alta a oraşului Jedwabne se află râurile Narew şi Biebrza, care provoacă în fiecare primăvară inundaţii. Zona este însă renumită pentru pitorescul său : mlaştini cu o vegetaţie luxuriantă populate de o sumedenie de specii de păsări. În 1979 aici a fost amenajat cel mai mare parc naţional din Polonia [1]. În ciuda împrejurimilor frumoase, oraşul în sine este urât.

Din timpuri străvechi, lemnul şi paiele au fost cele mai ieftine şi mai la îndemână materiale de construcţie în această parte a ţării, motiv pentru care localnicii a trebuit să facă faţă unor numeroase incendii. Cel mai devastator şi de aceea întipărit în memoria oamenilor a distrus, în 1916, trei sferturi din oraş. Extraordinar de frumoasa sinagogă datând din secolul al VIII-lea, construită din lemn, arsese complet cu trei ani în urmă, înainte de izbucnirea primului război mondial [2]. În memoriile sale, unul dintre locuitori notează, amintindu-şi după câteva zeci de ani, cum în fiecare seară, înainte de a merge la culcare, oamenii aruncau o ultimă privire înspre nord, unde, chiar la linia orizontului, se întindea oraşul vecin Radziłów. Şi dacă cerul avea o nuanţă palid-rozalie, oamenii îşi încărcau imediat căruţele cu obiecte de primă necesitate şi se grăbeau înspre adăposturi. La fel, evreii din

Radziłów erau atenți la ce se întâmplă în Jedwabne. Incendiile erau frecvente, iar locuitorii din orașe învecinate, adeseori rude, împărtășeau aceeași soartă și împărțeau între ei aceleași resurse limitate.

Jedwabne a primit statut de oraș în 1736, deși la vremea respectivă se împliniseră deja cel puțin 300 de ani de la înființarea sa. Evreii veniseră în Jedwabne din Tykocin (Tiktin) și la început aparțineau de comunitatea evreiască de acolo. În 1770, când a fost construită frumoasa sinagogă de lemn din Jedwabne, în oraș locuiau 387 de evrei, reprezentând majoritatea unei populații de 450 de persoane. În pragul izbucnirii primului război mondial, populația din Jedwabne atinsese cea mai mare cotă numerică din toate timpurile, înregistrând aproximativ 3000 de locuitori. La scurt timp după aceasta, în 1916, numărul locuitorilor a scăzut la 700, ca rezultat al războiului și al politicii rusești de colonizare și deportare a evreilor (suspectați de simpatie pentru Puterile Centrale) din teritoriile aflate în imediata apropiere a liniei frontului.

După război, majoritatea celor deportați s-au întors în Jedwabne, iar orașul a început să se regenereze. Conform recensământului din 1931, populația acestuia se ridica la 2167 de locuitori, dintre care 60% se declarau evrei. Restul locuitorilor, ca și cei din *gmina* (cea mai mică unitate teritorial-administrativă) rurală înconjurătoare erau polonezi.

În 1933 în Jedwabne erau înregistrați oficial 144 de meșteșugari, incluzând 36 de croitori și 24 de cizmari. Serviciile curente și meșteșugărești erau în majoritate asigurate de evrei, și fără îndoială că mult mai mulți întreprindeau activități comerciale, dar erau prea săraci pentru a-și permite obținerea

licenței. „În orașul nostru", își amintește Tsiporah Rothchild, „toată producția era obținută de pe urma eforturilor meșteșugarilor, ajutați de membrii familiei. Îmi amintesc că se muncea extraordinar de mult. Aryeh, fiul lui Reb Nachum Moishe Pyontkowski, s-a hotărât să refuze să mai muncească pentru tatăl său. Iar când Reb Nachum l-a lovit cu un bandaj metalic, Aryeh a strigat de durere și i-a spus tatălui său: «Sunt un socialist, nu vreau să fac ore suplimentare de noapte!»... În Jedwabne se găseau și «croitori sătești», oameni care plecau în alte sate căutând de lucru"[3].

Negustorii și meșteșugarii itineranți făceau călătorii de luni de zile în căutare de slujbe avantajoase. Mulți dintre ei trebuie să se fi aflat pe drum în fiecare an. Comunitățile evreiești din această zonă obișnuiau să-și dea tot felul de porecle. Evreii din Radziłów, spre exemplu, erau numiți *Radzilower Kozes* – capre de Radziłów, o etichetare prietenească și ușor ironică; evreii din Łomża erau porecliți *Lomzer Baaloonim*, adică pretențioși, plini de ei și oarecum dornici tot timpul de lux, confort și plăcere în ochii vecinilor lor; evreii din Kolno erau cunoscuți sub numele de *Kolner Pekelach-Pekewach*, ceea ce însemna că erau cărăuși și înclinați să se plângă mult; iar evreii din Jedwabne erau supranumiți *Jedwabne Krichers*, probabil din cauză că erau foarte activi, mișcându-se de colo-colo, și din cauză că erau foarte curioși[4].

Tânăr fiind, Rabbi Jacob Baker și-a început educația religioasă la faimoasa Yeshiva din Łomża; până la plecarea sa din Jedwabne s-a dedicat intens studiilor talmudice (*Yeshiva bokher*) și a purtat numele de Piekarz, „brutar" în polonă. Își amintește

cu drag de felul în care decurgeau în perioada anterioară războiului relaţiile cu vecinii polonezi. Locuia împreună cu mama, bunica şi cei doi fraţi ai săi destul de aproape de familia Sielawa. Ca mulţi alţi vecini, copiii familiei Piekarz scoteau din când în când apă, renumită ca fiind foarte bună, din fântâna familiei Sielawa. „Într-o seară de iarnă am văzut-o pe fata cea mică a familiei Sielawa aducându-i lui Reizele [bunica lui Jacob Baker] câteva coji de cartofi pentru vacă, pentru care aceasta din urmă i-a dat imediat în schimb un galon întreg de lapte. Semnalându-i mirat inechitatea schimbului, Reizele mi-a dat următoarea explicaţie: «După cât de mică a fost cantitatea de coji de cartofi ne putem da seama cât de puţină mâncare a avut această familie pentru cină»"[5]. Un farmacist polonez în vârstă din Jedwabne, intervievat de Agnieszka Arnold la cincizeci de ani după război, îşi amintea, de asemenea, de bunele relaţii existente între vecinii polonezi şi cei evrei: „Nu existau diferenţe prea mari de opinie sau de altă natură, deoarece în acest orăşel ei trăiau în bună înţelegere cu polonezii. Depindeau unii de alţii. Toţi se tutuiau, Janek, Icek... Viaţa de aici era, aş spune, oarecum idilică"[6].

Contactul şi interacţiunea dintre vecini erau intense. Şi dacă undeva, în subteran, exista o oarecare înclinaţie spre prudenţă – evreii erau întotdeauna atenţi la ostilitatea latentă a populaţiei în mijlocul căreia trăiau, mai ales dat fiind faptul că întreaga regiune susţinea cu putere partidul naţional-democrat[7] –, confruntarea deschisă a fost evitată în perioada interbelică, iar câteva situaţii conflictuale care ar fi putut avea o evoluţie periculoasă au fost, din fericire, atenuate.

Desigur, în repetate rânduri evreii se aflau în pericolul de a deveni victime ale izbucnirilor antisemite. În trecutul îndepărtat, când aristocraţia se reunea periodic într-una dintre localităţi, cu mare alai de servitori şi acoliţi, de multe ori aveau loc scandaluri, beţii ce culminau cu agresarea evreilor locali. Paştele, în timpul căruia preoţii evocau în predici imaginea evreilor ca ucigaşi ai lui Dumnezeu, reprezenta un prilej etern pentru violente manifestări antisemite. Şi bineînţeles că oricând puteau avea loc evenimente tragice din cauza unei simple coincidenţe. În Jedwabne, spre exemplu, în 1934, o evreică a fost ucisă, iar câteva zile mai târziu, într-o zi de târg, într-unul dintre oraşele învecinate, un ţăran a fost împuşcat şi omorât. Începuse să circule oarecum zvonul că evreii din Jedwabne se răzbunaseră astfel pe polonezi. Jona Rothchild, principalul furnizor de componente metalice necesare pentru reconstrucţia bisericii locale, notează în memoriile sale că ameninţarea pogromului (pe care oamenii începuseră să îl presimtă cu nervozitate) a fost evitată după ce Rabbi Białostocki l-a vizitat pe preotul din Jedwabne, împreună cu însuşi Rothchild.

Episodul este unul tipic, caracteristic existenţei evreieşti, care presupunea, printre altele, previziunea iminenţei unui pogrom (la fel cum, în timpul celui de-al doilea război mondial, cei care trăiau în ghetouri ştiau cu mult înainte că urmează o *Aktion*). Evreii considerau că este de la sine înţeles faptul că, în asemenea situaţii, bunăvoinţa autorităţilor laice, dar şi a celor religioase trebuia câştigată cu daruri, prin intermediul cărora să se evite o viitoare ameninţare. Aceasta era o taxă în plus pe care evreii erau pregătiţi să o plătească pentru protecţie,

iar formele de autoguvernare comunitară evreiască (*kahal*) păstrau de secole obiceiul strângerii unor fonduri speciale destinate acestor scopuri[8].

Până la izbucnirea războiului, Jedwabne era un oraş liniştit, iar viaţa evreilor de aici era puţin diferită de cea a conaţionalilor din oricare alt oraş polonez, dacă nu chiar mai bună. Comunitatea evreiască nu a fost afectată de sciziuni semnificative sau conflicte prelungite. În Jedwabne se aflau puţini hasizi, însă autoritatea spirituală a comunităţii era recunoscută de toţi în persoana unui rabin respectat, Avigdor Białostocki. Cu câţiva ani înainte de război, în oraş a fost numit un nou preot parohial, Marian Szumowski, simpatizant al partidului naţionalist, însă, până atunci, Rabbi Białostocki şi preotul catolic din Jedwabne s-au aflat în relaţii foarte bune[9]. În plus, printr-o coincidenţă favorabilă, comandantul poliţiei locale era o persoană cumsecade şi cinstită, care menţinea ordinea în oraş şi îi urmărea pe scandalagii, neţinând cont de convingerile lor politice sau de aspectele etnice. Apoi a început războiul.

Ocupaţia sovietică (1939-1941)

În 23 august 1939, la Moscova, Joachim von Ribbentrop şi Vyacheslav Molotov – ministrul de externe al celui de-al Treilea Reich, respectiv ministrul de externe al URSS – au semnat Tratatul sovieto-german de neagresiune. În manualele de istorie este cunoscut sub numele de „Pactul Ribbentrop-Molotov”, deşi, în esenţă, a fost o înţelegere între Hitler şi Stalin. Pactul îi oferea lui Hitler posibilitatea declanşării celui de-al doilea război mondial. El putea de acum să înceapă în orice moment invadarea militară a Poloniei fără riscul ca Uniunea Sovietică să formeze la Est „un al doilea front” împotriva sa.

Prin clauza secretă anexată pactului, cei doi dictatori au ajuns la o înţelegere privind împărţirea teritoriilor care se aflau între cele două ţări. „În caz de schimbare politico-teritorială la nivelul teritoriilor aparţinând statului polon”, se spune în punctul 2 al Protocolului Secret, „sferele de interes dintre Germania şi URSS vor fi împărţite aproximativ după o linie ce merge de-a lungul râurilor Narew, Vistula şi San”*. Ca urmare, jumătate din teritoriul Poloniei a fost ocupată în septembrie 1939 de URSS [1]. Armata lui Hitler a invadat Polonia pe 1 septembrie 1939,

---

* J. Carpentier, F. Lebrun, *Istoria Europei*, Humanitas, Bucureşti, p. 402 (n.t.).

iar Armata Roșie a trecut granița estică a Poloniei pe 17 septembrie 1939. În perioada imediat următoare, linia de demarcație „aproximativă” dintre cele două forțe ocupante a fost stabilită definitiv prin Tratatul de prietenie germano-sovietic asupra granițelor, semnat la Moscova în 28 septembrie.

După cum ne putem da seama, inițial a existat o oarecare confuzie în privința împărțirii teritoriului polonez, în sensul că nu era foarte clar care parte a Poloniei îi aparținea lui Hitler și care lui Stalin. Ca urmare, în toamna lui 1939, Jedwabne a fost pentru scurt timp ocupat de Wehrmacht și apoi cedat de către germani autorităților sovietice, respectându-se înțelegerea privind delimitarea teritorială între cele două forțe de ocupație.

Din moment ce evreii reprezentau peste jumătate din totalul populației orașului, cu siguranță că unii dintre ei au acceptat să lucreze în cadrul noii administrații, în cooperativele manufacturiere sau în cele ale comerțului de stat înființate de autoritățile sovietice. Un amplu raport, descriind istoria ținutului Łomża sub ocupație sovietică, alcătuit pe baza a 125 de chestionare completate de martori locali, la cererea Biroului de Istorie al Armatei Poloneze de Est (așa-numita Armată a lui Anders) (Biuro Historyczne Armii Andersa), include doar trei observații cu caracter general referitoare la evreii din Jedwabne, indicând că aceștia au susținut intens regimul sovietic[2]. Raportul acoperă întreaga zonă, reflectând experiența de viață a aproximativ 170 000 de persoane. Doar 16 chestionare (din totalul de 125) au fost completate de foști locuitori din *gmina* Jedwabne. Din păcate, așadar, nu dispunem realmente de informații exacte și detaliate privind viața orașului Jedwabne la momentul respectiv[3].

Nu avem însă nici un motiv să considerăm acest oraș unul cu un statut aparte, un loc în care relațiile dintre evrei și restul populației în timpul celor 21 de luni de ocupație sovietică să fi avut un caracter mai accentuat conflictual decât în altă parte. În cel mai detaliat studiu pe care l-am găsit asupra orașului, un fost director al Arhivei de Stat din Białystok și istoric al regiunii, Henryk Majecki, dă numele celor mai importanți cinci funcționari ai administrației sovietice din Jedwabne în această perioadă: „Președintele Consiliului Executiv de *raion* (cea mai mică unitate teritorial-administrativă) din Jedwabne era Danil Kireyevich Sukachov, un binecunoscut activist al Partidului Comunist din Bielorusia de Vest de dinainte de război"; primul secretar al comitetului *raional* de partid era Mark Timofeevich Rydachenko; membri ai secretariatului erau Piotr Ivanovich Bystrov și Dymitri Borisovich Ustilovski; și, în cele din urmă, Aleksandr Nikiforovich Malyshev era secretar al *Komsomol* (Organizația Tineretului Comunist)[4]. Jedwabne se afla foarte aproape de graniță și putem presupune că administrația locală și conducerea ei au fost încredințate de către sovietici personalului cu experiență adus din interiorul URSS, mai degrabă decât unor persoane din localitate.

După cum se știe din cele menționate anterior, locuitorii din teritoriile poloneze ocupate de sovietici în septembrie 1939 îi descriau adeseori pe evrei ca având o relație privilegiată cu ocupanții. În special martorii polonezi evocau primele lor întâlniri cu Armata Roșie ca fiind însoțite, chipurile, de izbucniri spontane de bucurie și de petreceri ale populației evreiești[5]. Am găsit doar o singură declarație care

să ofere informaţii concrete privind modul în care populaţia din Jedwabne a întâmpinat armata sovietică în septembrie 1939. Din interviul filmat pe care Agnieszka Arnold l-a realizat cu fiica lui Bronisław Śleszyński, în hambarul căruia au fost arşi evreii din Jedwabne în iulie 1941, aflăm următoarele:

> *Am fost martoră la intrarea sovieticilor în oraş. Au mers pe Strada Przystrzelska. Aici se afla o brutărie, iar un evreu şi o evreică au scos în stradă o masă, acoperită cu o pânză roşie; mai era şi o familie de polonezi. Două familii de polonezi, pentru că aceştia erau comunişti de încă dinainte de război... Şi astfel aceste trei familii i-au întâmpinat pe soldaţii sovietici cu pâine şi cu sare. Asta am văzut. O pancartă mare era prinsă între două clădiri: „Bine aţi venit", scris cu litere mari, litere mari şi albe. Astfel i-au primit împreună cu soţiile lor. Apoi, la piaţă, unde acum este un parc, armata a rupt rândurile. Aveam şaisprezece ani atunci, iar pe lângă mine acolo se aflau şi copii. Numai copii, deoarece adulţii nu au ieşit în stradă pentru a fi martori la asemenea evenimente; le era frică şi priveau de departe, dar copiii trebuia să fie peste tot. Ei bine, eu nu mai eram chiar un copil, dar am mers acolo*[6].

Deşi cu inadvertenţe, această descriere prezintă o scenă tipică – oamenii au ieşit în stradă atunci când sovieticii au intrat în oraş; în cea mai mare parte erau tineri plini de curiozitate, atât evrei, cât şi non-evrei. Persistenţa stereotipului prin care se

atribuie evreilor o atitudine părtinitoare față de sovietici este foarte bine surprinsă într-un alt interviu înregistrat în Jedwabne de către Agnieszka Arnold, de data aceasta cu farmacistul local, o persoană mai în vârstă, care a încercat să explice ce a presupus colaborarea dintre evrei și administrația sovietică din Jedwabne : „Nu știu de existența unor dovezi în acest sens. Vă repet doar ceea ce era, ca să spun așa, un binecunoscut secret. Este ceea ce spunea lumea. Ei bine, cineva trebuia să o facă. Dar nu pot oferi garanții... Nu, nu am văzut pe nimeni făcând-o. Personal nu știu"[7]. Cu alte cuvinte, acesta era un stereotip, un clișeu, care putea fi confirmat de orice – de un grup de copii evrei mărșăluind cu veselie pe stradă sau de faptul că un evreu lucra la un oficiu poștal (i.e. o instituție oficială) ori de faptul că unii tineri evrei s-au adresat cu aroganță unui trecător sau unui client care stătea la rând într-un magazin. Desigur, existau „colaboratori" sau agenți NKVD printre evrei, dar, așa cum bine se știe, nu exclusiv printre evrei – iar în Jedwabne, așa cum vom afla în curând, *nici măcar în primul rând* printre evrei.

Într-o anumită privință, însă, *gmina* Jedwabne a avut o istorie aparte în comparație cu majoritatea zonelor aflate sub ocupație sovietică. Aici exista o organizație secretă anti-sovietică foarte numeroasă, care în 1940 a fost depistată de NKVD și distrusă. Mai întâi, cartierul general din pădurea Kobielno, aflată în apropiere, a fost asaltat de trupele NKVD, iar un număr considerabil de luptători din ambele tabere au fost uciși. După ce ce sovieticii au intrat în posesia tuturor documentelor aflate în Kobielno, s-au făcut numeroase arestări în toată regiunea.

Conform spuselor unui reputat istoric polonez, Tomasz Strzembosz, bine informat cu privire la evenimentul respectiv, în jur de 250 de persoane din vecinătatea oraşelor Jedwabne, Radziłów şi Wizna au fost închise cu această ocazie [8]. Mult mai mulţi membri ai organizaţiei, care se temeau pentru siguranța lor, au fugit și s-au ascuns în pădurile și mlaştinile din împrejurimi. Bineînţeles că un istoric care cercetează istoria violenţelor care au avut loc în zonă ar vrea să afle dacă există o legătură între aceste două evenimente neobişnuite: anihilarea organizației secrete poloneze de către sovietici în iunie 1940 și uciderea în masă a evreilor în iulie 1941 de către polonezi [9].

Pura coincidență face ca două mărturii importante păstrate din perioada respectivă să pună evenimentul într-o cu totul altă lumină. Caporalul Antoni Borawski din cătunul Witynie, aflat la câţiva kilometri de Jedwabne [10], a lăsat în arhivele Biroului de Istorie al Armatei lui Anders (Biuro Historyczne Armii Andersa) o bogată biografie, „Biografia mea între 1940-1941". Acesta fusese arestat pe 4 iulie, la aproximativ două săptămâni după înfruntarea armată din pădurea Kobielno, şi a fost supus unui lung şi dureros interogatoriu. A supravieţuit însă detenţiei şi, în cele din urmă, a putut să istorisească povestea trădării care a permis poliţiei secrete să anihileze organizaţia poloneză. Iată care este versiunea lui Antoni Borawski, aşa cum apare în biografia sa:

Din cartierul general făcea parte un camarad, Dąbrowski, care era din cătunul Kołodzieja. La început, Dąbrowski era un bun şi exemplar

cetăţean polonez. Furniza armament cartierului general, călătorea sute de kilometri până la Czerwony Bór, unde armata poloneză îşi lăsa echipamentul, şi aducea arme automate şi muniţie ; când nu le putea obţine pe gratis, plătea atât cât îşi putea permite. Dąbrowski era ginerele lui Wiśniewski din satul Bartki, iar Wiśniewski era unul dintre conducătorii de gmina sub sovietici, şi astfel au făcut o înţelegere, ca ginere şi socru, iar Wiśniewski i-a garantat că sovieticii nu îl vor aresta şi pe el. Ca urmare, Dąbrowski a divulgat locul unde se afla cartierul general, care erau planurile acestuia şi faptul că organizaţia se pregătea să-i atace pe sovietici şi să-i dezarmeze. Apoi, Dąbrowski a părăsit cartierul general şi în curând lucrurile au început să se lege ; membrii organizaţiei şi-au dat seama că ceva rău se va întâmpla şi au început să se mute în pădurile Augustów, dar au mai rămas douăzeci de persoane. Cinci mitraliere, cu muniţia aferentă şi o sută de grenade şi carabine şi tot ce mai era au fost duse în pădurea Augustów, iar consăteanul meu se afla încă la cartierul general. Au postat gărzi pe drumurile de unde pericolul ameninţa şi au organizat o pază mai bună. Ce urmează ? Dąbrowski l-a contactat pe socrul său, Wiśniewski, acesta a raportat la NKVD, iar NKVD-ul a dat alarma la Białystok. Nu la mult timp după aceea sovieticii au apărut cu patruzeci de camioane, pe care le-au parcat la zece kilometri distanţă de pădure ; au înconjurat pădurea şi mlaştinile şi au început să strângă cercul şi să se apropie de cartierul general. Numai drumul care ducea înspre satul Chyliny mai era

liber; santinela adormise, iar când s-a trezit, soarele răsărea și sovieticii se aflau la două sute de metri distanță; a fugit trei sute de metri și a avertizat avanpostul, care a deschis focul. Era 22 iunie 1940. Sovieticii au atacat cu violență: nu s-au ascuns, ci au atacat avanpostul frontal, asemenea porcilor mistreți. Au suferit mari pierderi; au declarat treizeci și șase de morți și nouăzeci de răniți. În tabăra noastră au fost șase morți și doi răniți; două femei au fost, de asemenea, ucise.... Ce s-a întâmplat după lichidarea cartierului general din Kobielne? L-am întrebat pe comandantul districtual ce să facem și el ne-a spus: Nu vă faceți griji, toate registrele și documentele au fost distruse, sovieticii nu au capturat nimic, nu ne amenință nici un pericol. După ce au lichidat cartierul general, au stat o săptămână întreagă în acest loc căutând arme și documente. Iar când sovieticii au atacat, oamenii noștri au luat în grabă documentele și le-au îngropat sub un tufiș aflat destul de aproape. Sovieticii au găsit toate documentele noastre, unde toți eram trecuți cu numele, prenumele și porecla și unde era scris ce a făcut fiecare. Imediat după ce au găsit registrul sovieticii au înconjurat toate cătunele unde se aflau membri ai organizației noastre, au arestat toți țăranii și au verificat lista: cei care erau pe listă au fost duși la închisoare, iar cei care nu erau au fost eliberați. Au început arestările în masă, așa că nu i-am așteptat să vină să ne aresteze și pe noi. De îndată ce s-a întunecat, toți membrii organizației am fugit la cîțiva kilometri de casă și ne-am ascuns în fiecare noapte timp de două săptămâni[11].

Borawski a reuşit să stea ascuns până în 4 iulie. În mărturia sa el identifică în jur de șase trădători – pe unul l-a întâlnit față în față în închisoare în timpul unei confruntări regizate de anchetatori – și nici unul dintre ei nu este evreu. Directorul cooperativei unde era angajat Borawski, un anume Lewinowicz, se afla în Jedwabne atunci când Borawski a fost arestat. Acesta este singurul nume evreiesc şi singura semnalare a implicării unui evreu în toată povestea[12].

Mai avem însă la dispoziție şi un alt document. La începutul lui 1941, la circa șase luni după dezastrul de la Kobielno, șeful NKVD-ului din ținutul Białystok, colonelul Misiurev, a înaintat un memoriu către secretarul Comitetului din Białystok al CP(b)B (Partidul Comunist al Bolşevicilor din Bielorusia), un anume Popov. În acest raport, Misiurev a rezumat şi a evaluat activitățile organizației poloneze secrete antisovietice din regiunea (*raionul*) Jedwabne, făcând şi analiza metodelor antiinsurgente folosite de NKVD. Acesta scrie în raportul său, printre altele, că, la câtva timp după ce cartierul general din Kobielno a fost distrus, a fost proclamată o amnistie care-i viza pe toți membrii organizației secrete, cu condiția ca aceştia să se autodemaște și să iasă din ascunzătoare. Până în 25 decembrie, afirmă Misiurev, 106 persoane s-au folosit de această oportunitate. El continuă: „Din acest grup am recrutat douăzeci și cinci de persoane, care acum continuă să întreprindă activități de spionaj"[13]. O informație interesantă în sine. Ea trebuie însă ținută minte şi pentru că va fi reluată la momentul potrivit într-o sursă cu totul diferită. În orice caz, evreii din Jedwabne nu au fost implicați în toată această poveste.

Izbucnirea războiului ruso-german şi pogromul din Radziłów

Nu putem spune cu exactitate ce s-a petrecut în Jedwabne în cele aproximativ două săptămâni dintre izbucnirea în 22 iunie 1941 a războiului ruso-german şi masacrarea evreilor din 10 iulie. Principala sursă de informaţie pentru această perioadă rămâne declaraţia lui Wasersztajn, la care se adaugă câteva comentarii făcute de alţi martori. Un număr restrâns de persoane au fost ucise, însă principalele ameninţări cu care evreii se confruntau la vremea respectivă erau agresiunile fizice, confiscarea bunurilor materiale şi umilinţele – se putea întâmpla ca unor bărbaţi luaţi de pe stradă să li se ceară, spre exemplu, să cureţe latrinele cu mâinile goale[1].

Pe parcursul celor douăzeci de luni (septembrie 1939 – iunie 1941) de ocupaţie sovietică în regiune au existat multe victime în rândurile populaţiei locale. Aceasta a fost supusă procesului de sovietizare, care a afectat, de altfel, toate naţionalităţile şi clasele sociale, însă cea mai intensă propagandă şi cele mai puternice represiuni sovietice au fost îndreptate împotriva statului polon. Elitele locale au fost arestate sau deportate. Proprietatea privată a fost treptat preluată de autorităţile sovietice. O campanie puternică de secularizare a avut ca ţintă toate instituţiile religioase şi personalul aferent.

Prin urmare, în vara anului 1941, armata germană invadatoare a fost primită cu bucurie de populația locală (cu excepția evreilor, care se temeau mai mult de naziști decât de bolșevici), iar Jedwabne nu a reprezentat o excepție în acest sens[2].

În timpul procesului lui Józef Sobuta din 1953, acuzarea a încercat să stabilească circumstanțele în care a fost ucis Czesław Kupiecki, un comunist local. Kupiecki a lucrat în cadrul miliției sovietice, iar în vara anului 1941 a fost imediat demascat și denunțat germanilor, asemenea multor altor simpatizanți comuniști din toată regiunea. Deși nu se poate spune cu exactitate cine anume s-a făcut responsabil pentru capturarea lui Kupiecki, se pare că localnicii îi ajutau pe germani la identificarea și terorizarea victimelor încă de la începutul perioadei de ocupație. Astfel, pe 22 iunie 1941, Karol Bardoń[3] a văzut în piața centrală din Jedwabne un grup de oameni plini de sânge care stăteau

> *cu mâinile sus, primul Kupiecki, fost voluntar în miliţia sovietică, apoi Wiśniewski, fost preşedinte al sovietului rural, al treilea Wiśniewski, secretar al sovietului – ultimii doi erau fraţi, din cătunul Bartki, gmina Jedwabne, aflat la aproximativ zece kilometri de Jedwabne* [fără îndoială unele și aceleași persoane cu cele menționate în declarația lui Borawski, redată mai sus] –, *apoi trei evrei, unul dintre ei proprietarul brutăriei din Jedwabne, aflată pe colţ, între piaţă şi Strada Przestrzelska* [probabil unul dintre cei care au salutat intrarea soldaților sovietici în septembrie 1939]. *Încă doi pe care nu i-am recunoscut. Aceşti şase indivizi plini de sânge erau*

înconjurați de germani. În fața germanilor, înarmați cu ciomege, se aflau câțiva civili, cărora un german le striga : Nu îi ucideți dintr-o dată. Încet, lăsați-i să sufere. Nu i-am recunoscut pe civilii care îi băteau, din cauză că și ei, la rândul lor, erau înconjurați de un grup de germani[4].

Teroarea ce domnea printre evreii din Jedwabne creştea cu fiecare zi, în primul rând alimentată de zvonurile despre pogromurile şi crimele care avuseseră deja loc în apropiere. Un evreu din Radziłów, Menachem Finkelsztajn, declară că pe 7 iulie 1941 în jur de 1500 de evrei au fost ucişi în satul său natal. Cu două zile înainte, pe 5 iulie, în Wąsosz, aflat în apropiere, fuseseră ucişi 1200. Finkelsztajn notează, de asemenea, că, în Jedwabne, în timpul unui pogrom care a durat trei zile, au fost ucişi în jur de 3300 de evrei. Autorii acestor atrocităţi ce se petreceau cu acordul germanilor erau, conform acestuia, „răufăcătorii locali". Se poate ca Finkelsztajn aproape să fi dublat aceste cifre : într-o amplă mărturie pe care o voi cita mai jos, nestenografiată şi păstrată împreună cu cealaltă mărturie a sa la Institutul Evreiesc de Istorie (ŻIH), el vorbeşte de un număr de 800 de evrei, victime ale pogromului din Radziłów, şi nu de 1500. Şi în privinţa victimelor din Jedwabne estimările sale sunt mult prea ridicate. Însă cifrele date de el sunt cu adevărat grăitoare în ceea ce priveşte dramatismul evenimentelor – au fost ucişi sute de oameni, şi nu doar câteva zeci[5].

În 22 iunie 1941, locuitorii satului Radziłów, ținutul Grajewo, au fost treziți de zgomotul

asurzitor al barajului de artilerie. La orizont, din direcţia frontierei germane aflate la numai douăzeci de kilometri distanţă, se ridicau nori imenşi de praf şi de fum, semn că se petrecea ceva important. Ştirea despre izbucnirea războiului dintre Uniunea Sovietică şi Germania hitleristă s-a răspândit cu repeziciune. Cei opt sute de locuitori evrei ai satului au înţeles imediat gravitatea situaţiei. Faptul că un duşman însetat de sânge se afla atât de aproape a îngrozit pe toată lumea...

Pe data de 23 câţiva evrei au reuşit să se refugieze la Białystok. Toţi ceilalţi locuitori evrei au părăsit oraşul, îndreptându-se spre câmpurile sau cătunurile din apropiere pentru a evita o primă întâlnire cu inamicul însetat de sânge, ale cărui planuri criminale împotriva evreilor erau foarte bine cunoscute. Ţăranii s-au purtat îngrozitor cu evreii. Nu le-au permis evreilor să se adăpostească nici măcar în curţile gospodăriilor lor. În aceeaşi zi în care au sosit germanii, ţăranii i-au alungat pe evrei, înjurându-i şi ameninţându-i. Polonezii din vecinătate îi batjocoreau pe evreii înspăimântaţi şi, dându-le târcoale, le spuneau întruna: „Acum Iuda va fi nimicit" [Teraz będzie rżnij Jude]. *Populaţia poloneză a recurs imediat la acţiuni care să fie pe placul germanilor. În semn de respect faţă de armata germană, au construit un arc de triumf, decorat cu o zvastică, un portret al lui Hitler şi o inscripţie: „Trăiască armata germană, care ne-a eliberat de sub jugul evreiesc!". Prima întrebare pe care au pus-o agresorii a fost: E voie să-i ucidem pe evrei? Bineînţeles că germanii au dat un răspuns*

pozitiv. Imediat după aceasta au început să îi persecute pe evrei. Au început să spună tot felul de lucruri false despre aceştia, instigându-i pe germani împotriva lor. Germanii respectivi i-au bătut fără milă pe evrei şi le-au confiscat proprietăţile, după care au dat o parte din bunurile furate polonezilor. Au propus apoi un slogan: „Nu vindeţi nimic de mâncare evreilor". Şi astfel situaţia acestora s-a înrăutăţit şi mai mult. Pentru a-i oprima şi mai mult, germanii le-au luat evreilor vacile şi le-au dat polonezilor. Era, de asemenea, cunoscut faptul că răufăcătorii polonezi au ucis o tânără evreică, i-au tăiat capul cu fierăstrăul şi i-au aruncat corpul, cu picioarele înainte, în mlaştină....

Pe data de 24, germanii le-au ordonat tuturor bărbaţilor să se adune lângă sinagogă. Oamenii au înţeles imediat ce însemna asta. Au început să fugă din oraş, dar polonezii păzeau toate drumurile, aducându-i înapoi pe fugari. Doar câţiva au reuşit să scape, iar printre aceştia mă număram şi eu împreună cu tatăl meu. Între timp, soldaţii germani începuseră să dea lecţii de „bună purtare" evreilor. La aceste „lecţii", polonezii asistau în număr mare.

Soldaţii le-au ordonat evreilor să aducă toate cărţile sfinte şi toate exemplarele din Tora de la sinagogă şi din casa de rugăciune şi să le dea foc. La refuzul acestora, germanii le-au ordonat să desfacă manuscrisele Tora şi să le îmbibe cu petrol lampant, după care le-au dat foc. Le-au cerut evreilor să cânte şi să danseze în jurul imensei grămezi arzânde. În jurul evreilor care dansau s-a strâns o mulţime batjocoritoare, care

îi lovea fără nici un fel de reţinere. După ce cărţile sfinte au ars complet, i-au înhămat pe evrei la căruţe şi le-au cerut să le tragă după ei, lovindu-i în tot acest timp cu bestialitate. Evreii a trebuit să umble aşa prin tot oraşul. Deseori se făceau auzite strigăte de durere. Dar alături de acestea puteau fi auzite şi strigătele de bucurie ale sadicilor polonezi şi germani care stăteau în căruţele respective. Polonezii şi germanii i-au chinuit astfel pe evrei, până când i-au adus la un râu mic şi mlăştinos de lângă oraş. Acolo evreilor li s-a cerut să se dezbrace complet şi să intre până la gât în mlaştină. Cei bolnavi şi bătrâni, care nu au putut urma aceste ordine bestiale, au fost bătuţi şi aruncaţi în mlaştini chiar mai adânci.

...Din această zi a început pentru evrei un lung şir de chinuri şi suferinţe. Polonezii erau principalii torţionari, bătând fără milă bărbaţi, femei şi copii, fără a ţine cont de vârstă. De asemenea, îi aduceau pe germani ori de câte ori aveau ocazia, insinuând tot felul de lucruri. Astfel, pe 26 iunie, vineri seara, au trimis un grup de soldaţi germani la noi acasă. Asemenea animalelor sălbatice, torţionarii s-au împrăştiat peste tot prin casă scotocind şi aruncând încoace şi încolo tot ce le cădea în mâini. Tot ce era de valoare era încărcat în căruţele care aşteptau în faţa casei. Plesneau de bucurie. Au călcat în picioare, cu cizmele lor grele, diverse obiecte din gospodărie, pe care înainte le izbiseră de pământ; au aruncat afară din casă şi alimente şi au turnat apoi peste ele petrol lampant.

Germanii erau însoţiţi de polonezi, al căror conducător, Henryk Dziekoński, va ieşi în evidenţă şi el mai târziu prin cruzime. Acesta a distrus totul cu şi mai mare ferocitate. A spart mese, dulapuri şi candelabre. După ce au terminat de distrus lucrurile din casă, au început să-l bată pe tatăl meu. Ne era imposibil să fugim, deoarece casa era înconjurată de soldaţi...

Mult mai dureroasă decât pagubele şi rănile suferite în acea seară a fost conştientizarea faptului că situaţia noastră era mult mai rea decât părea, dat fiind că populaţia poloneză avea o atitudine ostilă faţă de evrei. Iar polonezii deveneau din ce în ce mai activi şi mai îndrăzneţi în ceea ce priveşte persecuţiile.

În dimineaţa următoare, un grup de cetăţeni importanţi ai oraşului au venit la noi acasă, însoţiţi de cunoştinţa noastră Wolf Szlepen [?], care era un bine cunoscut activist şi purtător de cuvânt sionist; toată lumea încerca în zadar să ne consoleze. Nu era nici o soluţie. Ştirile politice erau copleşitoare... Deşi cu toţii eram convinşi de faptul că germanii vor fi înfrânţi, era foarte clar că războiul va dura mult timp. Cine îi va putea supravieţui? Evreii erau asemenea unui miel fără apărare în mijlocul unei haite de lupi. Oricine îşi putea da seama, plutea în aer, că polonezii se pregăteau de un pogrom. De aceea am fost cu toţii de acord ca mama mea să meargă şi să discute cu preotul local, Aleksander Dolegowski, pe care îl cunoşteam bine. Doream ca acesta, în calitatea sa de lider spiritual al comunităţii, să îi convingă pe credincioşi să nu ia parte la persecuţia evreilor. Dar cât de mare

a fost dezamăgirea noastră când preotul a răspuns cu furie astfel: „Este bine cunoscut faptul că toţi evreii, de la cei mai tineri până la cei de şaizeci de ani, sunt comunişti" şi a spus că nu avea nici un fel de interes în a-i apăra. Mama mea a încercat să îi arate că atitudinea lui era greşită; chiar dacă cineva merita să fie pedepsit, femeile şi copiii erau cu siguranţă nevinovaţi. A făcut apel la conştiinţa lui, rugându-l să aibă milă şi să oprească o mulţime condusă de instincte animalice, gata să comită tot felul de atrocităţi care în viitor vor fi cu siguranţă o ruşine pentru naţiunea poloneză, deoarece situaţia politică respectivă nu va rămâne pentru totdeauna aceeaşi. Preotul nu a fost însă impresionat şi, în cele din urmă, a răspuns că nu poate spune nimic bun despre evrei, deoarece credincioşii săi l-ar discredita. Acelaşi răspuns a fost primit din partea tuturor celorlalţi cetăţeni creştini de vază ai oraşului, la care evreii au apelat pentru a le cere să intervină în rezolvarea problemei.

Consecinţele acestor refuzuri nu s-au lăsat mult aşteptate. Chiar în ziua următoare au fost înfiinţate detaşamente formate din tineri polonezi: fraţii Kosmaczewski, Józef Anton şi Leon, Feliks Mordaszewicz, Kosak, Ludwik Weszczewski [?] şi alţii, care le-au produs evreilor înspăimântaţi multă suferinţă fizică şi psihică. De dimineaţa până seara îi tot duceau pe evreii bătrâni, forţându-i să care în spate cărţile sacre, la râul din apropiere. Grupuri de femei, bărbaţi şi copii, toţi creştini, îi forţau să mărşăluiască astfel. O dată ajunşi la râu, evreii trebuia să-şi arunce cărţile în apă, să se întindă la pământ, să se

ridice, să-şi ascundă capetele, să înoate sau să facă alte exerciţii stupide. Spectatorii râdeau zgomotos şi aplaudau. Criminalii îşi supravegheau victimele şi le loveau fără milă dacă nu le executau ordinele. Au luat, de asemenea, femei şi fete şi le-au ordonat să intre în râu.

La întoarcere, detaşamentele înarmate cu pari şi drugi de fier i-au înconjurat pe evreii obosiţi, mai mult morţi decât vii, şi i-au bătut. Iar când unul dintre cei torturaţi protesta, refuzând să se supună ordinelor, ameninţându-i şi înjurându-i, spunându-le că vor da socoteală în curând pentru faptele lor, era bătut până îşi pierdea cunoştinţa. După căderea nopţii, aceste detaşamente îi luau cu asalt pe evrei chiar în casele lor, spărgându-le ferestrele şi uşile. Îi scoteau afară şi îi băteau până când aceştia cădeau plini de sânge şi îşi pierdeau cunoştinţa. Nici măcar femeile şi copiii ori lăuzele nu erau scutite de acest tratament. Din când în când, îi luau pe evrei din casele lor şi îi duceau în piaţa publică, unde îi băteau. Ţipetele erau insuportabile. Cei torturaţi erau înconjuraţi de o mulţime de bărbaţi, femei şi copii polonezi care râdeau de victimele nenorocite prăbuşindu-se la pământ sub loviturile agresorilor. Ca urmare a acestor orgii, mulţi evrei erau răniţi sau se îmbolnăveau mortal. Iar numărul lor creştea cu fiecare zi. Singurul medic polonez care se afla în oraş, Jan Mazurek, a refuzat să acorde asistenţă medicală celor bătuţi.

Situaţia se înrăutăţea zi după zi. Populaţia evreiască devenise o jucărie în mâinile polonezilor. Nu mai existau autorităţile germane, deoarece armata plecase şi nu încredinţase puterea nimănui.

Cel care avea o anumită influență și menținea oarecum ordinea era preotul, care intermedia relațiile dintre creștini. Evreii nu erau pur și simplu lipsiți de importanță; propaganda a început să vină din partea membrilor marcanți ai societății poloneze, care au influențat mulțimea și i-au inculcat ideea că este timpul să rezolve niște răfuieli mai vechi cu aceia care l-au ucis pe Iisus Christos, cu aceia care foloseau sânge creștin pentru mața și cu aceia care reprezintă originea răului în lume – evreii. Este timpul să curățăm Polonia de această ciumă și de acești exploatatori. Sămânța urii a fost sădită pe un teren bine pregătit de către cler timp de mulți ani de zile.*

Mulțimea sălbatică și însetată de sânge a privit toată această poveste ca pe o provocare pe care i-o oferea istoria – ca să scape de evrei. Iar dorința de a prelua bogățiile evreilor i-a incitat și mai mult.

Polonezii dețineau controlul, din moment ce nici un german nu era prezent. Duminică, 6 iulie, la amiază, o mulțime de polonezi din orașul învecinat Wąsosz au venit în Radziłów. S-a aflat imediat că cei care sosiseră în oraș îi uciseseră înainte, folosindu-se de țevi [?] și cuțite, pe toți evreii din orașul lor, fără a cruța măcar femeile sau copiii. S-a instituit o panică teribilă. Oamenii au înțeles că acesta era un semn tragic al distrugerii. Imediat, toți evreii, de la copii la bătrâni, au fugit din oraș, căutând adăpost pe câmpurile și în pădurile învecinate. Nici un creștin nu a adăpostit vreun evreu în casa sa și nici nu a

---

* Azimă, pâine nedospită care se mănâncă în timpul sărbătorii de Pesah (n.t.).

oferit vreun ajutor. Şi familia noastră a fugit pe câmp, iar când s-a întunecat ne-am ascuns într-un lan de grâu. Târziu în noapte, am auzit nişte chemări stinse după ajutor. Ne-am mascat prezenţa cât de bine am putut, înţelegând că în locul din care veneau acele sunete se decidea soarta unui evreu. Strigătele au devenit din ce în ce mai stinse, după care s-au potolit. Nici unul dintre noi nu a scos nici un cuvânt atunci, deşi aveam atât de multe să ne spunem ; era însă mai bine să păstrăm tăcerea, din moment ce nici unul dintre noi nu putea spune nimic care să ne ridice moralul. Eram siguri că fuseseră ucişi câţiva evrei. Cine i-a ucis ? Criminali polonezi, persoane din lumea interlopă, oameni conduşi de instincte animalice înspre crimă şi jaf, formaţi timp de decenii întregi de un cler reacţionar, care le-a susţinut existenţa prin predicarea urii rasiale. De ce ? Ce rău făcuserăm ? Aceasta era cea mai dureroasă întrebare, care ne accentua şi mai mult suferinţa, însă nu aveam cui să ne plângem. În faţa cui să ne susţinem nevinovăţia şi marea nedreptate pe care istoria ne-o aşezase în cale ? Dimineaţa polonezii au răspândit ştirea că ucigaşii din Wąsosz au fost alungaţi şi că evreii se puteau întoarce la casele lor în siguranţă. Extenuaţi, au pornit toţi pe marginea câmpului înspre oraş, crezând că ştirea era adevărată, dar s-au cutremurat în faţa imaginii oribile ce li se deschidea privirii pe măsură ce se apropiau.

În vecinătatea oraşului fuseseră aduse cadavrele lui Moses Reznel [?] şi al fiicei acestuia (cei pe

care îi auziserăm gemând în timp ce erau uciși). Apoi cele două cadavre au fost duse în piață, unde, mai târziu, a avut loc execuția tuturor evreilor. Ca și cum ar fi fost martorii unui miracol, toți polonezii, de la copii la vârstnici, bărbați și femei, alergau, iar pe fața lor se citea bucurie, să vadă victimele ucise în bătaie de criminalii polonezi. Înainte de îngropare, fata a deschis ochii și s-a ridicat în capul oaselor – era limpede că, în urma bătăii, își pierduse doar cunoștința –, dar criminalii nu au dat atenție acestui fapt și au îngropat-o de vie alături de tatăl ei.

În fața noilor autorități municipale poloneze, alcătuite din preot, doctor, un fost secretar de gmina, Stanisław Grzymkowski, și alți câțiva polonezi cu rol important în comunitate, a fost trimisă o delegație care să pledeze pentru oprirea populației de la asemenea acte de violență. Aceștia le-au răspuns evreilor că nu îi pot ajuta și i-au trimis să negocieze cu persoane din lumea interlopă. La rândul lor, acestea le-au răspuns evreilor că trebuie să îi recompenseze și atunci toate viețile vor fi cruțate. Gândindu-se că aceasta ar putea fi ultima lor șansă, evreii au început să îi aducă lui Wolf Szlepen [?] diferite lucruri de valoare : porțelanuri, costume de haine, mașini de cusut [?], daruri din argint și aur ; au promis, de asemenea, să renunțe și la ultimele vaci pe care le mai aveau și pe care le ascunseseră. Totul nu era însă decât o farsă pusă la cale de criminali. Soarta evreilor din Radziłów fusese deja pecetluită. Așa cum s-a aflat mai târziu, populația poloneză știa cu o zi înainte când vor fi lichidați evreii și prin ce metode. Dar nimeni...

De aici lipsește o jumătate de coală de hârtie pe care Finkelsztajn a notat concluziile sale cu privire la cele rememorate despre uciderea în masă a evreilor din Radziłów. Următoarea foaie, ultima, a fost păstrată intactă:

> *Cât de îngrozitoare au fost cele întâmplate se poate deduce din declarația germanilor conform căreia polonezii au întrecut măsura. Sosirea germanilor a salvat optsprezece evrei care reușiseră să se ascundă în timpul pogromului. Printre ei se afla un băiat de opt ani, care fusese deja îngropat, dar care își revenise la viață și se dezgropase singur.... În acest fel a fost ștearsă de pe suprafața pământului, după cinci sute de ani de existență, comunitatea evreiască din Radziłów. O dată cu evreii tot ce era evreiesc în oraș a fost distrus: sala de studiu, sinagoga și cimitirul*[6].

Povestea istorisită de Finkelsztajn a fost în mod neașteptat confirmată șaizeci de ani mai târziu. În iulie 2000, un locuitor în vârstă din Radziłów care a dorit să rămână anonim a vorbit despre pogrom: „Nici în această zi [când a avut loc pogromul], și nici în ziua precedentă nu am văzut nici un german venind în Radziłów. Un jandarm stătea la balcon și privea scena. Însă oamenii noștri au făcut-o. De fapt, cu o zi înainte, duminică, 6 iulie, o mulțime de oameni din Wąsosz, unde avusese loc un pogrom cu o zi înainte, au venit în Radziłów în căruțe trase de cai". Stanisław Ramotowski, un alt polonez mai vârstnic care trăia în apropiere de Radziłów, intervievat cu aceeași ocazie, confirmă faptul că oamenii știau cu o zi înainte despre pogromul ce

urma să aibă loc. El fusese înştiinţat de un anume Malinowski din Czerwonki şi astfel a putut să-şi prevină şi salveze câţiva dintre prietenii evrei, inclusiv o femeie cu care mai târziu s-a căsătorit[7].

Ca urmare a acestor pogromuri, mulţi evrei din satele învecinate, incluzându-l aici şi pe unul dintre interlocutorii mei, Wiktor Nieławicki, şi-au căutat în acele zile adăpost în Jedwabne. Nieławicki era din Wizna, unde germanii, imediat după ce au intrat, au executat zeci de bărbaţi evrei. Dar, cum evreii din Wizna nu erau hasizi şi nu se deosebeau prea mult de vecinii lor polonezi, călăii germani au avut nevoie de ajutorul localnicilor polonezi pentru a-şi identifica victimele. În acest fel, în jur de şaptezeci de bărbaţi evrei au fost ridicaţi din câteva case care mai rămăseseră în picioare după bombardamentul german – lângă piaţa centrală a oraşului, unde se adunaseră evreii – şi duşi spre a fi împuşcaţi în şanţul din apropiere. Alţi doisprezece, care trăiau în casa unui fierar aflată pe strada Srebrowska, unde mai multe familii de evrei îşi găsiseră adăpost, au fost împuşcaţi pe loc. Evreii alergau înnebuniţi dintr-un loc în altul, căutând un adăpost cât mai sigur, şi mulţi au sfârşit prin a ajunge în Jedwabne.

Printre aceştia se număra şi Nieławicki, care, împreună cu părinţii săi, s-a mutat temporar în casa unchiului său, Pecynowicz. „În Jedwabne era încă linişte", scrie acesta în volumul care reuneşte mărturiile membrilor comunităţii evreieşti din Jedwabne. Lideri ai comunităţii evreieşti din Jedwabne i-au trimis episcopului catolic de Łomża sfeşnice de argint şi au căutat să se asigure că acesta nu va permite să aibă loc un pogrom în Jedwabne şi că va interveni în faţa germanilor în

folosul comunităţii evreieşti. «Da, episcopul s-a ţinut pentru o vreme de cuvânt. Însă evreii au avut prea multă încredere în promisiunea acestuia şi au refuzat să ia în seamă avertismentele repetate care veneau din partea vecinilor non-evrei ce le erau prieteni. Unchiul meu şi Elyahu, fratele foarte bogat al acestuia, nu m-au crezut când le-am spus ce s-a întâmplat în Wizno. „Şi chiar dacă asta s-ar fi întâmplat acolo”, mi-au spus, „aici în Yedwabne noi suntem în siguranţă, pentru că episcopul ne-a promis că ne protejează»”[8].

Preliminarii

Între timp, se constituiau autoritățile municipale din Jedwabne. Marian Karolak a devenit primar, iar printre cei mai apropiați colaboratori ai săi putem identifica pe un anume Wasilewski şi pe Józef Sobuta [1]. Nu putem spune cu exactitate cu ce se ocupau în acele zile autoritățile municipale, pe lângă faptul recunoscut că s-au consultat cu germanii şi că în cele din urmă au dus la îndeplinire uciderea în masă a evreilor din Jedwabne.

Localnicii ştiau cu mult înainte ce urma să se întâmple (la fel cum ştiuseră ce urma să se întâmple în Radziłów). Atât Dvojra Pecynowicz, vărul lui Nieławicki, cât şi Mietek Olszewicz (unul dintre cei şapte evrei menționați în declarația lui Wasersztajn, care au fost mai târziu ascunşi de familia Wyrzykowski) au fost avertizați de prietenii lor polonezi în legătură cu iminența catastrofei. Când Nieławicki, în vârstă de şaisprezece ani, şi-a îndemnat unchii să țină cont de aceste avertismente şi să se ascundă, aceştia nu l-au ascultat, subliniind faptul că trăiau deja de doi ani în Varşovia sub ocupație germană, şi l-au luat în răspăr spunându-i că vorbeşte prostii. Mulți dintre localnici trebuie însă să fi ştiut dinainte de iminența pogromului, căci altfel țăranii din cătunele învecinate nu ar fi plecat înspre Jedwabne încă din zori în 10 iulie, ca şi cum ar fi fost o zi de târg (ceea ce nu era) [2].

Masacrarea evreilor din Jedwabne în 10 iulie 1941 a fost coordonată de primarul oraşului, Marian Karolak. Numele său apare, practic, în fiecare depoziţie. Acesta a dat ordine altora sau chiar s-a implicat efectiv în acţiunile care au avut loc pe tot parcursul pogromului. El este cu siguranţă spiritul malefic al acestei tragedii. Câteva alte persoane care au ieşit în evidenţă în calitate de lideri în acea zi făceau, de asemenea, parte din consiliul orăşenesc. Unul dintre cei care păzeau drumurile de acces, Mieczysław Gerward, a spus foarte simplu: „Întreg consiliul orăşenesc a participat la uciderea evreilor"[3].

Este imposibil de stabilit cu certitudine cui a aparţinut iniţiativa –germanilor (aşa cum susţine Wasersztajn: „un asemenea ordin a fost dat de germani") sau membrilor consiliului orăşenesc din Jedwabne. Un aspect asupra căruia trebuie reflectat, din moment ce ambele părţi au ajuns relativ repede la un consens privind uciderea evreilor şi metoda punerii ei în practică. „La instrucţiunile fratelui meu, Zygmunt Laudański, m-am dus să lucrez pentru jandarmeria din Jedwabne", declară Jerzy Laudański, unul dintre cei mai tineri (abia dacă împlinise nouăsprezece ani) şi cei mai cruzi participanţi la evenimente,

> *iar în 1941 patru sau cinci agenţi Gestapo au venit cu un taxi şi au început să stea de vorbă la primărie; nu ştiu despre ce vorbeau. După ceva timp, Karolak Marian ne-a spus nouă, polonezilor, să chemăm toţi cetăţenii polonezi la primărie. Apoi le-a ordonat acestora să-i strângă pe toţi evreii în piaţă, pare-se pentru lucru, şi ca urmare asta s-a făcut. Atunci am participat şi eu la adunarea evreilor în piaţă*[4].

Prezența celor de la Gestapo în Jedwabne este confirmată de mai multe surse. Acestea însă nu se potrivesc în privința informațiilor de detaliu – spre exemplu, germanii au venit în aceeași zi cu pogromul sau cu o zi înainte? „Înainte de declanşarea uciderii în masă", scrie Karol Bardoń, „am văzut în fața primăriei din Jedwabne cîțiva agenți Gestapo, dar nu îmi aduc aminte dacă asta se întâmpla în ziua în care a avut loc uciderea în masă sau cu o zi înainte"[5]. Faptul că membrii consiliului orășenesc au semnat un fel de „înțelegere cu Gestapo-ul" în legătură cu arderea evreilor este confirmat de Henryk Krystowczyk, care nu fusese martor la evenimente și, ca urmare, repeta ceea ce auzise „de la diverse persoane"[6]. Însă nu ne putem aștepta să aflăm ceva în legătură cu această înțelegere de la nici unul dintre martorii oculari sau participanți, din moment ce singurul membru al consiliului orășenesc care a lăsat o depoziție este Józef Sobuta, iar mărturia sa nu ne ajută prea mult în acest sens. În orice caz, este limpede că atât germanii, cât şi membrii consiliului orăşenesc au fost de acord cu uciderea evreilor din Jedwabne.

Detaliile înţelegerii constituie o problemă secundară. Intențiile criminale îndreptate împotriva vecinilor evrei s-au manifestat în rândul populației polone din Jedwabne nu doar verbal, atunci când membrii consiliului discutau cu germanii, ci și prin fapte comise de locuitorii oraşului. După toate probabilităţile, autorităţilor municipale le-a fost pusă la dispoziţie o anumită perioadă de timp – opt ore, dacă am lua *ad litteram* mustrarea plină de furie a comandantului jandarmeriei, citată mai jos – să facă ce vor cu evreii[7]. Iată însă ce am dori să ştim,

totuşi, cât mai precis: Care a fost exact rolul pe care l-au jucat germanii în masacrarea evreilor? Câţi se aflau în oraş în ziua respectivă şi ce anume au făcut?

În Jedwabne exista un avanpost de jandarmi germani, format din unsprezece oameni [8]. Putem, de asemenea, deduce din diferite surse de informare că un grup de agenţi Gestapo au sosit în oraş cu un taxi fie în acea zi, fie cu o zi înainte. Conform lui Józef Żyluk „lucrurile s-au petrecut în felul următor: coseam iarba, iar primarul din Jedwabne, Karolak, a venit la mine pe pajişte şi mi-a spus să mergem şi să-i aducem pe toţi evreii în piaţă. Și astfel am mers împreună" [9].

În sursele pe care le-am avut la dispoziţie, cuvântul „jandarmi" (sau, de fapt, mult mai frecvent „un jandarm") apare în explicaţia ce descrie împrejurările care i-au determinat pe câțiva dintre acuzații procesului Ramotowski să-și facă apariția în piață sau lângă hambar. Astfel, într-o declaraţie ce nu iese în nici un fel din tipare, Czesław Lipiński mărturisește în fața curții cum Jurek Laudański, Eugeniusz Kalinowski și „un german" au venit după el şi cum, împreună cu aceştia, a plecat să participe la strângerea evreilor în piaţă [10]; pe Feliks Tarnacki l-au vizitat Karolak și Wasilewski, care, „împreună cu un agent Gestapo [m-]au alungat înspre piață" și i-au spus să-i păzească pe evrei [11]. Un jandarm i-a spus la un moment dat lui Miciura, care în ziua respectivă lucra ca tâmplar la avanpostul de jandarmi, „să meargă în piață pentru a-i păzi pe evrei". Acesta este singurul caz în care un singur jandarm ordonă cuiva să se implice în acțiune. În toate celelalte cazuri, jandarmul apare întotdeauna patrulând în compania unora dintre membrii consiliului orăşenesc [12].

Să încercăm să înțelegem contextul mai larg în care au avut loc crimele. La vremea respectivă, cei care hotărau fără drept de apel cine trăiește și cine moare în Jedwabne erau germanii. Nici o activitate organizată nu putea să aibă loc fără consimțământul lor[13]. Ei erau singurii care puteau decide care va fi soarta evreilor. Ei erau aceia cărora le stătea în putere să pună capăt în orice moment pogromului și crimelor. Dar nu au ales să intervină. Dacă au sugerat că unele familii evreiești ar trebui cruțate, cu siguranță că nu au făcut-o cu toată convingerea, pentru că toți evreii care au căzut în mâinile criminalilor au fost, în cele din urmă, uciși. Și, ca o ironie a sorții, cel mai sigur loc din oraș pentru evrei a fost în acea zi avanpostul german de jandarmi, iar câțiva dintre evrei au supraviețuit doar pentru că se nimeriseră acolo în momentul respectiv. Este, de asemenea, limpede că, dacă Jedwabne nu ar fi fost ocupat de germani, evreii nu ar fi fost uciși de vecinii lor. Și nu e vorba aici de o observație nejustificată – tragedia comunității evreiești din Jedwabne nu este altceva decât un episod din războiul criminal pe care Hitler l-a dus împotriva tuturor evreilor. Iar în ceea ce privește participarea directă a germanilor la uciderea în masă a evreilor din Jedwabne, pe 10 iulie 1941, trebuie, totuși, să recunoaștem că ea s-a redus la a face fotografii.

Cine i-a ucis pe evreii din Jedwabne?

Edward Śleszyński: „În hambarul tatălui meu, Bronisław Śleszyński, au fost arşi mulţi evrei. Nu am văzut asta cu ochii mei, pentru că mă aflam la brutărie în acea zi, dar știu de la oameni care locuiau în Jedwabne la vremea respectivă că polonezii au fost autorii. Germanii nu au făcut altceva decât să fotografieze"[1]. Bolesław Ramotowski: „Vreau să subliniez faptul că germanii nu au participat la uciderea evreilor; ei doar au stat deoparte și i-au fotografiat pe polonezi în timp ce îi batjocoreau și chinuiau pe evrei"[2]. Mieczysław Gerward: „Polonezii i-au ucis pe evrei"[3].

Julia Sokołowska lucra la vremea respectivă ca bucătăreasă la jandarmerie. Supusă interogatoriului, în timpul investigațiilor pentru cazul Ramotowski, pe 11 ianuarie 1949, ea a făcut următoarea declarație:

În 1941, la câteva zile după ce armata germană de ocupaţie a intrat pe teritoriul polonez, locuitorii oraşului Jedwabne, împreună cu germanii, au început să-i ucidă pe evreii care trăiau în Jedwabne, numărul celor ucişi depăşind o mie cinci sute de persoane de naţionalitate iudaică. Subliniez faptul că eu nu am văzut nici un german bătându-i pe evrei. Germanii chiar au adus trei femei la

jandarmerie şi ne-au spus să avem grijă ca ele să nu fie ucise, aşa că eu le-am încuiat într-o încăpere şi i-am dat cheia jandarmului care îmi spusese să le închid acolo, iar acesta mi-a ordonat să le dau ceva de mâncare, aşa că am pregătit ceva şi le-am dus să mănânce. Când totul s-a terminat şi lucrurile au revenit la normal, acestor evreice li s-a dat drumul, iar ele au locuit într-o casă de lângă jandarmerie şi au venit să lucreze la avanpostul de jandarmi. Germanii nu i-au bătut pe evrei; populaţia poloneză i-a masacrat cu bestialitate pe evrei, în timp ce germanii doar au stat deoparte şi au făcut fotografii, iar mai târziu au arătat cum i-au ucis polonezii pe evrei[4].

Sokołowska enumeră apoi cincisprezece nume de persoane sau familii (taţi şi fii, spre exemplu, sau fraţi) care au participat efectiv la masacru. Ea indică cine anume i-a bătut pe evrei cu bâte de lemn şi cine cu [bastoane de] cauciuc; şi mai adaugă un detaliu interesant în legătură cu implicarea germanilor în evenimentele acelei zile: „Lucram la vremea respectivă ca bucătăreasă la jandarmerie şi am văzut cum Eugeniusz Kalinowski s-a apropiat de comandantul jandarmilor cerându-i arme pentru că «ei» nu au vrut să plece – nu a spus cine nu a vrut să plece. Comandantul a sărit în picioare şi i-a spus: Nu îţi voi da nici o armă; fă ce vrei. Atunci Kalinowski s-a întors şi a plecat în grabă în afara oraşului, unde îi hăituiau pe evrei"[5].

Având în vedere depoziţia sa detaliată şi incriminatorie, este foarte interesant de observat o schimbare în comportamentul martorei patru luni mai târziu, în mai, când a avut loc procesul împotriva

lui Ramotovski şi a complicilor acestuia. Acuzaţii, după cum am menţionat anterior, nu au vorbit prea mult în timpul procesului şi au adus la cunoştinţa curţii faptul că au fost bătuţi în timpul interogatoriului. Sokołowska a fost şi ea reţinută în timpul depunerii mărturiei la proces şi a făcut apoi această stranie afirmaţie: „În ziua respectivă se aflau în oraş şaizeci de agenţi Gestapo, am pregătit masa pentru ei, şi foarte mulţi jandarmi, deoarece au venit de la alte avanposturi"[6]. Pentru prima dată aflăm că, în ziua masacrului, în Jedwabne se aflau un număr substanţial de germani, iar persoana care dezvăluie această informaţie o ştie pentru că ea le-a pregătit masa. Nu pot explica până la capăt modificarea de atitudine a acuzaţilor şi a Juliei Sokołowska. La urma urmei, şi în mai 1949, în sala de judecată din Łomża, erau în aceeaşi măsură la dispoziţia poliţiei secrete cum erau şi cu patru luni în urmă, în timpul arestului preventiv. Pe de altă parte, după cum ştim, acest proces nu a fost unul de maximă prioritate pentru autorităţi. Iar acuzaţii aveau familii şi prieteni în apropiere care se cunoşteau între ei şi îşi puteau da seama cu uşurinţă (aveau, de asemenea, aceiaşi avocaţi) că în cea mai mare parte se incriminaseră singuri sau unii pe ceilalţi. În sfârşit, avuseseră, de asemenea, suficient timp la dispoziţie ca să activeze în folosul lor diferite instrumente ori modalităţi de constrângere şi de exercitare a unei presiuni eficiente în cadrul unei comunităţi restrânse cum este aceea a unui oraş mic.

În ultimii ani ai ocupaţiei germane, era activă în această regiune o foarte puternică organizaţie secretă poloneză naţionalistă – Forţele Armate Naţionale

(Narodowe Siły Zbrojne – NSZ) – şi mulţi oameni „au stat în pădure" după război. Un război violent, semicivil, a continuat în voievodatul Białystok ani de zile după ce a fost constituită „Polonia poporului". Jedwabne, spre exemplu, a fost preluat încă din 29 septembrie 1948 de un detaşament armat al unui anume „Wiarus" („Veteranul")[7].

Mult timp după terminarea oficială a războiului, populaţia din zonă se temea nu doar de Securitate, ci şi de „băieţii din pădure". Este uşor de imaginat cum o femeie în vârstă, necăsătorită, şi, deci, putem presupune, o persoană cu un statut inferior în comunitatea restrânsă a unui orăşel, poate fi convinsă să-şi modifice declaraţia care altminteri implica un număr mare din cetăţenii oraşului[8]. Şi, în plus, după cum am văzut deja, Securitatea nu era nemaipomenit de dornică şi de hotărâtă să rezolve cazul.

Însă, indiferent dacă s-au făcut sau nu presiuni asupra Juliei Sokołwska, mărturia ei din timpul procesului nu a rămas necontestată. În 9 august 1949, Karol Bardoń – singurul acuzat condamnat la moarte în acest proces – a trimis din închisoare către Tribunalul Regional din Łomża o „anexă" la apelul său anterior privind verdictul:

> *În timpul procesului, martora Sokołowska Julia, fostă bucătăreasă la avanpostul de jandarmi din Jedwabne, a declarat că, în ziua uciderii în masă a evreilor, chipurile şaizeci de agenţi Gestapo şi acelaşi număr de jandarmi se aflau la jandarmerie şi că ea a gătit masa pentru cei de la Gestapo. Această declaraţie este falsă, deoarece în ziua respectivă eu lucram în curtea*

avanpostului de jandarmi şi nu am văzut nici un agent Gestapo şi nici un jandarm. Mergând de câteva ori la un şopron care se afla pe proprietate[a] [unui aristocrat local], *am trecut prin piaţa unde erau adunaţi evreii şi nici acolo nu am văzut nici un agent Gestapo şi nici un jandarm. În plus, este absurd să susţii că cineva a gătit pe o sobă mică cina pentru şaizeci de persoane.*

După ce evreii au fost ucişi, câţiva civili au dat buzna în curtea avanpostului de jandarmi unde eu reparam o maşină şi au încercat să pună mâna pe cei trei evrei care tăiau lemne. Atunci comandantul avanpostului, Adamy, a ieşit în curte şi a spus: Opt ore nu v-au fost de ajuns pentru a face ce-aţi vrut cu evreii? Reiese clar din cele de mai sus că autorii uciderii în masă a evreilor nu sunt cei de la Gestapo, pe care nu i-am văzut în acea zi, ci localnicii aflaţi sub conducerea primarului Karolak[9].

Bardoń a reluat acest episod trei ani mai târziu, într-o foarte interesantă autobiografie, pe care a trimis-o preşedintelui Republicii Populare Poloneze, ca o anexă la apelul său la clemență. De data aceasta, el a abordat subiectul, ca să zic așa, pornind de la celălalt capăt al tractului gastro-intestinal: „În curte se aflau latrinele, iar dacă la avanpost se aflau șaizeci de agenți Gestapo și șaizeci de jandarmi care veniseră pentru această acțiune de ucidere în masă, unii dintre ei ar fi trebuit să fie şi în curte". Apoi îşi încheie autobiografia cu următoarea propoziție: „În timpul acestei zile în care a avut loc

masacrul, am mers de trei ori la șopronul care se afla la 350-400 de metri distanță și în oraș pentru a lua masa, dar nu am văzut nici măcar o singură persoană îmbrăcată în uniformă, nici pe stradă și nici lângă grupul de oameni adunați în piață"[10]. Nu cred că un condamnat care face apel la clemență ar scrie aceste lucruri şi s-ar folosi de ele ca argumente pentru a-şi atrage de partea sa bunăvoința preşedintelui Poloniei. Cu siguranță că acesta din urmă ar fi fost mai degrabă dornic să primească informații care să confirme faptul că germanii, și nu concetățenii săi, i-au ucis pe evrei.

Sursele pe care le-am avut la dispoziție citează, după calculul meu, nouăzeci şi două de nume (și, adeseori, adrese) ale persoanelor care au participat la uciderea evreilor din Jedwabne. Poate că nu toți pot fi etichetați drept criminali – la urma urmei, nouă dintre acuzații proceselor din Łomża au fost declarați nevinovați[11]. Mulți dintre cei care i-au păzit pe evrei în piață s-ar fi putut doar să fie prezenți acolo, fără să fie implicați în actele de brutalitate[12]. Pe de altă parte, se știe foarte bine că persoanele care apar menționate cu numele reprezintă doar o parte dintre cei aflați acolo în momentul respectiv. „Lângă evreii strânşi în piață", declară Władysław Miciura, un alt inculpat în procesul Ramotowski, „se aflau o mulțime de oameni care nu erau numai din Jedwabne, ci și din împrejurimi"[13]. „Se aflau foarte mulți oameni acolo, şi nu îmi pot aduce aminte numele lor acum", ne spune Zygmunt Laudański, care, alături de fratele său, a fost una dintre cele mai ocupate persoane în acea zi, „le voi spune de îndată ce mi le voi reaminti"[14]. Mulțimea de agresori s-a mărit oarecum

pe măsură ce evreii erau mânaţi spre hambarul unde au fost incineraţi. După cum spune Bolesław Ramotowski, „nu puteam vedea nimic atunci când îi goneam către hambar, deoarece era foarte multă lume"[15].

Acuzaţii, care în timpul războiului locuiau toţi în Jedwabne, nu i-au putut recunoaşte pe mulţi dintre participanţi, pentru că o mare parte dintre ei erau ţărani care se strânseseră în oraş din cătunele învecinate. „Erau mulţi ţărani din cătune pe care nu îi cunoşteam", explică Miciura. „Aceştia erau în cea mai mare parte bărbaţi tineri cărora le-a făcut plăcere prinderea evreilor, şi ei i-au torturat."[16] Cu alte cuvinte, multe persoane au participat activ la acest masacru. A fost o ucidere în masă, şi aceasta într-un dublu sens – atât din punctul de vedere al numărului victimelor, cât şi din acela al numărului de agresori. Repet, nouăzeci şi doi de participanţi au fost identificaţi după nume. Aceştia erau toţi bărbaţi de vârstă adultă, locuitori ai oraşului Jedwabne. Ce importanţă are acest număr? După cum ştim, înainte de război în oraş trăiau 2500 de persoane, iar aproximativ două treimi erau evrei. Dacă împărţim numărul etnicilor polonezi la jumătate, obţinem o cifră de aproximativ 450 de rezidenţi polonezi de sex masculin, incluzând copiii şi bătrânii. Să împărţim din nou acest număr la jumătate şi va trebui să conchidem că, în mare, 50% dintre bărbaţii adulţi din Jedwabne sunt identificaţi după nume ca participanţi la pogrom.

Cum a fost înfăptuită crima? Conform variantei neoficiale care circulă neschimbată în Jedwabne până în zilele noastre, întreaga istorie a fost una

foarte crudă. Farmacistul din Jedwabne, din al cărui interviu realizat de producătoarea de film Agnieszka Arnold am citat anterior, repetă aproape cuvânt cu cuvânt cele deja cunoscute de noi de la ceilalţi martori: „Un anumit domn mi-a spus asta, d-l Kozłowski, care nu mai este în viaţă. Era măcelar. Un om foarte cumsecade. Ginerele său a fost procuror înainte de război. Dintr-o familie foarte bună. Şi el mi-a spus că nu te puteai uita la ceea ce se întâmpla"[17]. Totuşi, o altă persoană poloneză în vârstă, Halina Popiołek, tânără la vremea respectivă şi care acum este extrem de atentă în a-şi prefaţa interviul dat unui jurnalist de la *Gazeta Pomorska* prin afirmaţia că ea „nu a văzut totul", a povestit mai în amănunt: „Nu am fost prezentă când i-au decapitat pe evrei sau când i-au ucis străpungându-i cu ţepuşe ascuţite. Nu am văzut, de asemenea, cum oamenii noştri le-au ordonat tinerelor evreice să se înece într-un iaz. Sora mamei mele a văzut. Eu am văzut cum le-au ordonat unor tineri evrei să ridice monumentul lui Lenin, cum li s-a spus să se deplaseze cu el pe braţe şi să strige «Războiul are loc din cauza noastră». Am văzut cum erau bătuţi cu bastoane de cauciuc, cum au fost masacraţi evreii în sinagogă şi cum l-au masacrat pe Lewiniuk, care încă respira şi care a fost îngropat de viu de oamenii noştri... I-au gonit pe toţi înspre un hambar. Au turnat petrol lampant peste tot. Totul a durat doar două minute, dar ţipetele... Încă le mai aud"[18].

Nu numai imaginea masacrării evreilor a fost, aşadar, imposibil de suportat, ci şi ţipetele oamenilor chinuiţi; la fel şi mirosul trupurilor care ardeau. Măcelărirea evreilor din Jedwabne a durat o zi

întreagă, iar spaţiul în care s-a desfăşurat nu a fost mai mare decât un teren de sport. Hambarul lui Śleszyński, unde, după-amiaza, majoritatea victimelor pogromului au fost incinerate, se afla extrem de aproape de piaţa din centrul oraşului. Cimitirul evreiesc unde multe dintre victime au fost ucise prin înjunghiere, în bătaie şi cu pietre, se află peste drum. Prin urmare, oricine s-a aflat în oraş în acea zi şi avea toate simţurile intacte, fie a participat la pogrom, fie a fost martor la moartea în chinuri a evreilor din Jedwabne.

Crima

Totul a început, ne amintim, de la convocarea, în dimineața zilei de 10 iulie, a tuturor bărbaţilor polonezi la primăria din Jedwabne. Zvonuri privind atacul planificat împotriva evreilor trebuie însă să fi circulat dinainte. Altminteri, căruțele pline cu oameni din cătunele învecinate nu s-ar fi îndreptat înspre oraș în acea zi încă din zori. Bănuiala mea este că unii dintre aceștia fuseseră deja implicaţi în pogromurile care avuseseră loc recent în apropiere. Era ceva obișnuit ca, atunci când un „val de pogromuri" se abătea asupra unei regiuni, pe lângă participanţii locali, să existe un grup de agresori care să se deplaseze dintr-un loc într-altul [1].

„Într-una din zile, la cererea lui Karolak şi a lui Sobuta, câteva zeci de bărbați s-au strâns în fața sediului primăriei din Jedwabne și au fost echipaţi de către jandarmeria germană, Karolak și Sobuta cu bice şi cu ciomege. Apoi Karolak și Sobuta au ordonat mulțimii să-i aducă în piața din fața primăriei pe toți evreii din Jedwabne". Într-o declarație anterioară, Danowski adaugă un detaliu la această relatare succintă, subliniind faptul că persoanelor respective li se dăduse votcă, deși nimeni altcineva nu a confirmat acest lucru [2].

Mai mult sau mai puţin simultan cu această convocare a polonezilor la primărie, evreilor li s-a

cerut să se adune în piață, chipurile pentru a face curățenie. Rivka Fogel își amintește că intenționase să ia cu ea o mătură. Din moment ce și înainte evreii fuseseră forțați să presteze asemenea servicii, la prima vedere se putea crede că n-ar fi vorba despre nimic altceva decât despre un exercițiu obișnuit de umilire. „Soțul meu i-a luat pe cei doi copii ai noștri și s-a dus acolo. Eu am mai rămas pentru un timp acasă încercând să fac ordine și să închid bine ușile și ferestrele." [3] Dar, aproape instantaneu, a devenit foarte clar că în acea zi lucrurile stăteau cu totul altfel. Doamna Fogel nu și-a urmat soțul și copiii în piață; în schimb, împreună cu o vecină, doamna Pravde, s-a ascuns într-o grădină din apropiere aflată pe proprietatea unui aristocrat. Iar câteva minute mai târziu „am auzit țipetele înfiorătoare ale unui tânăr, Joseph Levin, pe care goim* îl ucideau în bătaie" [4].

Printr-o stranie coincidență, aflăm din declarația lui Karol Bardoń, care întâmplător a trecut prin apropiere câteva clipe mai târziu, că Lewin fusese ucis cu pietre. În acea dimineață, Bardoń, ne amintim, repara o mașină în curtea avanpostului jandarmeriei germane și a trebuit să meargă până la șopronul aflat pe proprietatea aristocratului respectiv (în grădina căruia se ascundeau cele două femei). „După colțul atelierului de topitorie de lângă șopron stătea Wiśniewski, un locuitor din Jedwabne... Wiśniewski m-a strigat, eu m-am apropiat și el mi-a arătat cadavrul măcelărit al unui tânăr de cult mozaic, care avea în jur de douăzeci de ani și al cărui nume era Lewin, și mi-a spus: Uite, domnule, l-am ucis pe acest nenorocit cu pietre...

* Denumire generică pentru neevrei (n.t.).

Wiśniewski mi-a arătat un bolovan cântărind între doisprezece şi paisprezece kilograme şi a spus: L-am lovit puternic cu bolovanul ăsta şi nu o să se mai ridice niciodată"[5]. Evenimentul a avut loc chiar la începutul pogromului. Aşa cum scrie Bardoń, în drumul său spre şopron el a văzut în piaţă un grup de doar cca 100 de evrei; până când s-a întors, grupul se mărise considerabil.

În altă parte a oraşului, Wincenty Gościcki, paznic, de-abia se întorsese acasă după o noapte de lucru. „Dimineaţa, când m-am dus la culcare, soţia mea a venit şi mi-a spus să mă ridic din pat, deoarece se petreceau lucruri îngrozitoare. Lângă casa noastră, un grup de oameni îi băteau pe evrei cu ciomegele. M-am ridicat şi am ieşit din casă. Apoi am fost strigat de Urbanowski, care mi-a spus: Uite ce se întâmplă, şi mi-a arătat cadavrele a patru evrei. Aceştia erau 1. Fiszman, 2. cei doi Styjakowskis [?] şi Blubert. Atunci m-am ascuns în casă"[6].

Încă de la începutul acelei zile, evreii au înţeles că se aflau în pericol de moarte. Mulţi au încercat să scape refugiindu-se pe câmpurile din apropiere, însă puţini au reuşit. Era greu să ieşi din oraş fără să fii observat, din moment ce grupuri mici de ţărani care făceau de pază se deplasau în permanenţă prin oraş încercând să-i găsească şi să-i prindă pe evreii care se ascundeau sau care fugeau. Doisprezece adolescenţi l-au înşfăcat pe Nieławicki, care se afla deja pe câmp când pogromul a început şi care încerca să se furişeze prin lanuri înspre Wizna. L-au bătut şi l-au adus în piaţă. Acelaşi lucru i s-a întâmplat şi lui Olszewicz, care a fost prins pe câmp de către un grup de ţărani tineri, bătut şi adus înapoi în oraş. În acea zi au reuşit să

scape cu viață, fugind și ascunzându-se, între o sută și două sute de oameni – printre aceștia numărându-se, după cum știm, Nieławicki și Olszewicz. Mulți alții, însă, au fost uciși exact în locul în care au fost prinși. În drumul său spre șopron, Bardoń a văzut patrulând „pe partea stângă a drumului, pe câmpurile care aparțineau moșiei, *civili* [sublinierea autorului] călare, înarmați cu bâte groase de lemn" [7]. Un om călare putea repera foarte ușor persoanele ascunse pe câmp și le putea apoi ajunge din urmă. Evreii din Jedwabne erau condamnați.

În ziua respectivă orașul a fost cuprins de violență. Ea s-a concretizat sub forma unor numeroase inițiative simultane și individuale, asupra cărora Karolak și membrii consiliului orășenesc exercitau doar un control superficial (după cum ne amintim, mergeau prin oraș și alcătuiau liste cu cei care să facă de pază în piață, spre exemplu). Urmăreau evoluția evenimentelor și se asigurau în momentele critice că scopul pogromului era atins. În rest, oamenii erau liberi să improvizeze cât doreau și cum puteau mai bine.

Mai târziu, când a mai făcut un drum până la șopron, Bardoń a dat din nou peste Wiśniewski, în același loc, lângă cadavrul lui Lewin.

> *Mi-am dat seama că Wiśniewski aștepta aici pentru ceva anume. Am luat din șopron toate uneltele de care aveam nevoie, iar la întoarcere m-am întâlnit cu aceiași doi tineri pe care îi văzusem când am mers prima dată la șopron în acea dimineață* [mai târziu îi identifică pe aceștia ca fiind Jerzy Laudański și Kalinowski]. *Mi-am dat seama că veneau să se întâlnească cu Wiśniewski în locul în care Lewin fusese ucis;*

aduceau cu ei un alt bărbat de cult mozaic, căsătorit, proprietarul unei mori mecanice, pentru care lucrasem până în martie 1939, numit Hersh Zdrojewicz. Îl ţineau de subsuori, iar din cap sângele i se scurgea pe gât şi pe piept. Zdrojewicz mi-a spus : Salvează-mă, domnule Bardoń. Pentru că mă temeam de aceşti criminali, i-am răspuns : Nu vă pot ajuta cu nimic, şi am trecut mai departe [8].

Într-o parte a oraşului Laudański, Wiśniewski şi Kalinowski îi ucideau cu pietre pe Lewin şi pe Zdrojewicz ; în faţa casei lui Gościcki, patru evrei erau ucişi cu ciomege de altcineva ; în iazul de lângă strada Łomżyńska un anume „Łuba Władysław... îneca doi fierari evrei" [9] ; într-un alt loc, Judes Ibram era violată şi apoi ucisă de către Czesław Mierzejewski [10] ; Gitele Nadolny (Nadolnik), fiica cea mică a melamed-ului*, pe care o cunoşteau toţi pentru că învăţaseră să citească în casa tatălui ei, era decapitată, iar criminalii, ni se spune, loveau apoi capul cu piciorul ca pe o minge [11] ; în piaţă, „Dobrzańska a cerut apă [era o zi fierbinte de vară], şi apoi a leşinat ; nimeni nu a avut voie să îi acorde ajutor, iar mama ei a fost ucisă pentru că a vrut să îi aducă apă ; [în timp ce] Betka Brzozowska era ucisă ţinând un copil în braţe" [12]. În tot acest timp, evreii erau bătuţi fără milă, iar casele lor prădate [13].

Simultan cu multiplele acţiuni individuale, forme de persecuţie mult mai bine organizate făceau, de asemenea, victime printre evrei, care, duşi în grupuri spre cimitir, erau ucişi în masă. „Au ales bărbaţi mai robuşti, i-au fugărit înspre cimitir şi le-au

---

* Profesor la heder – şcoală elementară evreiască (n.t.).

ordonat să sape o groapă; după ce groapa a fost săpată, evreii au fost uciși în diverse moduri: fie cu obiecte metalice, fie cu cuțite, fie cu bâte"[14]. „Stanisław Szelawa ucidea cu un cârlig de fier, [înjunghiindu-i] în stomac. Martorul [Szmul Wasersztajn, din a cărui a doua declarație, păstrată la Institutul Evreiesc de Istorie, citez acum] se afla ascuns în tufișuri. El a auzit țipetele. Au ucis douăzeci și opt dintre cei mai puternici bărbați în același loc. Szelawa a luat deoparte un evreu. I-au tăiat limba. A urmat apoi o liniște prelungită"[15]. Criminalii erau surescitați și acționau într-un ritm frenetic. „Stăteam afară pe strada Przytulska", povestește o femeie mai în vârstă, Bronisława Kalinowska, „iar Jerzy Laudański a trecut în fugă și mi-a spus că ucisese deja doi sau trei evrei; era foarte agitat și a luat-o degrabă din loc"[16].

Curând trebuie să fi devenit însă foarte limpede că o mie cinci sute de oameni nu pot fi toți uciși într-o singură zi prin asemenea metode primitive. Ca urmare, agresorii au hotărât să ucidă toți evreii într-o singură zi, incinerându-i. Aceeași metodă fusese folosită cu câteva zile mai devreme, în timpul pogromului din Radziłów. Totuși, din diverse motive, scenariul nu pare să fi fost pregătit dinainte, din moment ce nu exista un consens privind locul în care urma să aibă loc uciderea în masă. Józef Chrzanowski confirmă acest lucru: „Când am ajuns în piață, [Sobuta și Wasilewski] mi-au spus să le pun la dispoziție hambarul meu pentru incinerarea evreilor. Eu însă i-am rugat insistent să-mi cruțe hambarul, fapt cu care ei au fost de acord; mi-au spus doar să-i ajut să-i ducă pe evrei până la hambarul lui Bronisław Śleszyński"[17].

Criminalii erau hotărâţi să le distrugă victimelor şi ultima fărâmă de demnitate, înainte de a le lua viaţa. „I-am văzut pe Sobuta şi pe Wasilewski alegând câteva zeci de evrei dintre cei strânşi acolo şi ordonându-le să facă nişte ridicole exerciţii de gimnastică."[18] Înainte ca evreii să fie goniţi înspre hambar, Sobuta şi colegii săi au organizat un intermezzo. În timpul ocupaţiei sovietice fusese ridicată în oraş, chiar lângă piaţa centrală, o statuie a lui Lenin. „Un grup de evrei au fost aduşi în piaţetă pentru a dărâma statuia lui Lenin. După ce au spart statuia în bucăţi, evreilor li s-a cerut să transporte aceste fragmente pe nişte scânduri, iar rabinului să meargă în fruntea convoiului cu pălăria atârnată într-un băţ; şi toţi trebuia să cânte «Războiul are loc din cauza noastră, războiul are loc pentru noi». În timp ce făceau asta, toţi evreii erau goniţi înspre hambar; în hambar a fost turnat petrol lampant, i s-a dat foc şi în acest fel au pierit o mie cinci sute de evrei"[19].

În imediata apropiere a hambarului roia o mulţime de oameni care ajutau la înghesuirea înăuntru a evreilor bătuţi, răniţi şi terorizaţi. „I-am gonit pe evrei la hambar", va relata mai târziu Jerzy Laudański, „le-am ordonat să intre în el şi evreii au fost nevoiţi să o facă"[20].

De la cei aflaţi în hambar s-au păstrat două relatări. Una privindu-l pe Michał Kuropatwa, un vizitiu, care cu ceva timp înainte ajutase un ofiţer din armata poloneză să se ascundă de sovietici. Când cei care s-au autointitulat conducătorii pogromului l-au observat în mulţimea de evrei, acesta a fost luat deoparte şi i s-a spus că poate să plece acasă pentru că îl ajutase pe ofiţerul polonez. Acesta

însă a refuzat, alegând să împartă aceeaşi soartă cu cei de acelaşi neam cu el[21].

Peste hambar s-a turnat apoi petrol lampant, pe care Antoni Niebrzydowski l-a luat de la depozitul de materiale şi i l-a dat fratelui său Jerzy şi lui Eugeniusz Kalinowski. „Ei au luat cei opt litri de petrol lampant şi i-au turnat peste hambarul plin de evrei, după care i-au dat foc; nu ştiu ce s-a întâmplat după aceea."[22] Noi însă ştim – evreii au fost arşi de vii. În ultimul moment, Janek Neumark a reuşit să iasă din acest iad. Probabil că un curent mai puternic de aer încins a făcut ca uşa să cedeze. El se afla chiar lângă uşă împreună cu sora sa şi cu fiica ei în vârstă de cinci ani. Staszek Sielawa le-a blocat ieşirea folosindu-se de un topor. Dar Neumark i-a luat toporul şi toţi trei au reuşit să fugă şi să se ascundă în cimitir. Ultima lui amintire despre ce era înăuntru e imaginea tatălui său înghiţit de flăcări[23].

Probabil că focul s-a întins inegal. Se pare că a înaintat de la est la vest, poate că în funcţie de direcţia vântului. După incendiu, în partea estică a clădirii incendiate s-au găsit doar câteva cadavre carbonizate; în centru erau mai multe, iar înspre aripa vestică, formând un morman, se aflau cele mai multe cadavre. Corpurile din stratul de sus al grămezii fuseseră mistuite de flăcări, pe când cele de dedesubt fuseseră zdrobite şi asfixiate, hainele acestora rămânând în multe cazuri intacte. „Erau atât de strâns prinse şi de răsucite unele în altele, încât nu au putut fi separate", îşi aminteşte un ţăran în vârstă care, la vremea aceea, era adolescent şi fusese trimis cu un grup de localnici să îngroape cadavrele. Şi a adăugat un detaliu care a confirmat

declarația înfiorătoare a lui Wasersztajn: „Și totuși, acești oameni încercau să scotocească printre cadavre căutând lucruri de valoare cusute în căptușala hainelor. Am dat cu mâna peste o cutie de cremă de pantofi Brolin. A zornăit. Am deschis-o cu o lopată și am dat peste câteva monede care străluceau – cred că erau monede de aur de cinci ruble din epoca țaristă. Oamenii s-au repezit să le strângă, fapt ce a atras atenția jandarmilor care îi supravegheau. Au percheziționat pe toată lumea. Iar în cazul în care cineva își ascunsese în buzunar lucrurile găsite, i le luau înapoi și îl îmbrânceau cu putere. Însă oricine și-a ascuns captura în pantofi, a putut rămâne cu ea"[24].

Cel mai periculos criminal dintre toți a fost probabil un anume Kobrzyniecki. Câțiva martori relatează că tot el a fost cel care a dat foc hambarului. „Mai târziu oamenii povesteau că majoritatea evreilor au fost uciși de cetățeanul Kobrzyniecki – nu îi știu prenumele", își amintește Edward Śleszyński, fiul celui în hambarul căruia au fost uciși în acea zi majoritatea evreilor din Jedwabne. „După cât se pare, el personal ucisese optsprezece evrei și fusese cel mai activ implicat în incinerarea hambarului."[25] Aleksandra Karwowska aflase chiar de la Kobrzyniecki însuși că acesta „ucisese prin înjunghiere optsprezece evrei. Mi-a spus asta în timp ce se afla la mine acasă și îmi monta soba"[26].

Era la mijlocul unui iulie torid, iar cadavrele victimelor incinerate sau asfixiate trebuiau îngropate repede. În oraș, însă, nu mai existau evrei cărora să li se ceară să îndeplinească o asemenea sarcină oribilă. „Seara târziu", își amintește Wincenty

Gościcki, „am fost luat de acasă de germani pentru a merge să îngropăm cadavrele carbonizate. Nu am putut însă îndeplini o asemenea sarcină, deoarece, atunci când le-am văzut, am început să vomit şi, ca urmare, am fost scutit de îngroparea cadavrelor" [27]. Se pare că nu a fost singurul care nu a putut „înghiţi" o astfel de sarcină, din moment ce „în a doua sau a treia zi după crimă", relatează Bardoń, „în timp ce mă aflam cu primarul Karolak în piaţă, nu departe de avanpost, comandantul avanpostului german de jandarmi din Jedwabne, Adamy, a venit înspre noi şi i-a spus primarului pe un ton apăsat: Să-i ucideţi şi să le daţi foc oamenilor v-aţi priceput, nu-i aşa, dar să-i îngropaţi, nici unul nu se dă în vânt, nu? Până dimineaţă să fie toţi îngropaţi! S-a înţeles?" [28]. În curând, tot oraşul vorbea despre accesul de furie al comandantului jandarmeriei locale. Chiar şi după şaizeci de ani, Leon Dziedzic din Przestrzele, de lângă Jedwabne, îi putea reproduce întocmai cuvintele: „«Aţi pretins că veţi rezolva problema evreilor [*że zrobicie porządek z Żydami*], dar voi nu sunteţi în stare să rezolvaţi nimic». [Jandarmul german] se temea de izbucnirea unei epidemii, deoarece era foarte cald, iar câinii începuseră deja să dea târcoale [cadavrelor]" [29]. O „sarcină imposibilă", după cum explică mai departe, într-un alt interviu, Leon Dziedzic. Şi asta pentru că, în grămada pe care o formau, cadavrele evreilor erau prinse unele în altele „asemenea rădăcinilor unui copac. Cineva a venit cu ideea să le sfârtecăm şi să aruncăm bucăţile într-o tranşee. Au fost aduse furci şi am sfârtecat cadavrele cât de bine am putut: de aici un cap, de dincolo un picior" [30].

După data de 10 iulie polonezilor li s-a interzis să mai ucidă evrei din proprie iniţiativă. Administraţia

germană şi-a reluat activitatea de rutină. Câţiva supravieţuitori s-au întors în oraş unde au mai stat un timp – câţiva au lucrat la avanpostul de jandarmi –, pentru ca, în cele din urmă, să fie duşi de nazişti în ghetoul din Łomża. În jur de doisprezece oameni au supravieţuit în urma războiului. Şapte dintre aceştia fuseseră adăpostiţi şi ascunşi în cătunul Janczewo, aflat în apropiere, de către familia Wyrzykowski.

Deposedarea

În materialele şi declaraţiile aflate la dispoziţia noastră se omite un aspect important. Ce s-a întâmplat cu proprietăţile evreilor din Jedwabne? Acei evrei care supravieţuiseră în urma războiului erau pe deplin conştienţi că pierduseră absolut totul. În mărturiile lor, ei nu fac însă referiri cu privire la cei care le-au preluat proprietăţile sau cu privire la felul în care acestea au fost preluate. În timpul anchetelor pentru procesele din 1949 şi 1953, nici martorilor şi nici acuzaţilor nu le-au fost puse întrebări pe această temă. Avem deci la dispoziţie extrem de puţine informaţii.

Conform spuselor lui Eliasz Grądowski, cei care, în timpul şi după ce a avut loc pogromul, au preluat forţat proprietăţile evreilor au fost următorii: Gienek Kozłowski, Józef Sobuta, Rozalia Śleszyńska şi Józef Chrzanowski. Julia Sokołowska adaugă la această listă şi numele lui Karol Bardoń, Fredek Stefany, Kazimierz Karwowski şi ale celor doi Kobrzeniecki. Abram Boruszczak afirmă acelaşi lucru depre fraţii Laudański şi despre Anna Polkowska [1]. Din toate aceste mărturii lipsesc însă detaliile, făcându-se doar aluzii vagi la problema preluării proprietăţilor evreilor de către agresorii din timpul pogromului. Soţia lui Józef Sobuta, Stanisława, oferă ceva mai multe informaţii concrete atunci când explică, în timpul procesului soţului ei,

că „se mutaseră într-o casă evreiască părăsită [casa familiei Stern] la cererea fiului proprietarului (cel din urmă fusese ucis), deoarece acestuia îi era frică să locuiască singur acolo”[2]. Sulewski, un alt martor, declară că „nu ştie” cine le-a permis soţilor Sobuta să preia o casă evreiască. El adaugă: „Din câte ştiu eu, locuinţele evreieşti părăsite puteau fi preluate fără a avea nevoie de permisiunea cuiva”[3].

Este şocantă naivitatea, dacă nu chiar „nevinovăţia” cu care este tratată această problemă. În fond, soţia lui Stanisław Sielawa oferă o imagine de ansamblu asupra subiectului, sugerând că cei care au organizat pogromul au fost unii şi aceiaşi cu cei care au preluat ulterior proprietăţile evreilor (să ne amintim că, în declaraţiile lor, atât Wasersztajn, cât şi Neumark îi menţionează pe fraţii Sielawa ca fiind unii dintre cei mai activi participanţi la pogrom). „Am aflat de la localnici, nu îmi aduc aminte cu exactitate de la cine, că Sobuta Józef împreună cu primarul din Jedwabne, Karolak, după uciderea evreilor din Jedwabne [fraza din declaraţie – *po wymordowaniu Żydów w Jedwabnym* – ar putea fi la fel de bine tradusă prin «după ce i-au ucis pe evreii din Jedwabne»], au participat la transportarea bunurilor evreieşti într-un depozit, însă nu ştiu exact cum s-a făcut acest transport şi nici dacă Sobuta Józef şi-a însuşit o parte din aceste bunuri ale evreilor.”[4] În timpul înfăţişării la proces martora devine şi mai explicită: „I-am văzut transportând lucrurile evreilor, însă acuzatul [i.e. Sobuta] nu a făcut altceva decât să stea lângă căruţa încărcată cu lucruri şi nu ştiu dacă el *era implicat în această acţiune* [sublinierea mea; *czy oskarżony należał do tego interesu*]”[5].

Poate că s-ar cuveni să spunem din nou câteva lucruri despre hambarul familiei Śleszyński. Pe 11 ianuarie 1949 – adică imediat după valul de arestări făcute în oraş – la Securitatea (UB) din Łomża s-a primit o scrisoare semnată de un anume Henryk Krystowczyk. În ea, Krystowczyk mărturiseşte că se foloseşte de ocazia creată prin deschiderea unei anchete privind masacrarea evreilor din Jedwabne pentru a ridica o altă problemă: „În aprilie 1945, fratele meu, Zygmunt Krystowczyk, a fost asasinat deoarece, ca membru al Partidului Muncitoresc Polonez (PPR) [acesta era la vremea respectivă numele Partidului Comunist Polonez], i s-a cerut să constituie o cooperativă ţărănească [ZSCh] – sarcină pe care el a îndeplinit-o. A fost ales apoi preşedintele respectivei cooperative. În această calitate, el a început renovarea unei mori cu aburi care se afla lângă strada Przystrzelska, o fostă proprietate evreiască”. Krystowczyk descrie în continuare circumstanţele în care a fost ucis fratele său, care au fost persoanele implicate în această crimă şi cum cel care s-a făcut vinovat de ea a vrut să preia moara. Explică, de asemenea, faptul că materialele de construcţie folosite pentru renovare proveneau de la fratele său, care era de profesie tâmplar. „Lemnul folosit la renovare fusese luat de la hambarul lui Bronisław Śleszyński, pe care îl dărâmaserăm deoarece germanii i-l construiseră în locul vechiului hambar pe care acesta îl oferise de bună voie pentru a fi folosit la uciderea evreilor şi care arsese odată cu ei.”[6]

Astfel, după cum se poate vedea, aşa-numita fostă proprietate evreiască a rămas o problemă intens dezbătută în oraş, antrenând, până în 1949,

asasinări şi denunţări la Securitate. Acest lucru este consemnat în mai multe documente ale poliţiei secrete din vremea respectivă. Textul original al denunţării faptului că primarul Karolak a fost văzut după război pe străzile din Varşovia conţine următoarea afirmaţie: „Din câte ştiu, el a fost arestat de autorităţile germane pentru că îşi însuşise numeroase bunuri de valoare apaţinându-le evreilor, bunuri pe care nu le împărţise în mod egal cu germanii". Într-o altă denunţare anonimă privind diferitele afaceri ale familiei Laudański, informatorul susţine cum că Jerzy Laudański fusese arestat de germani în timp ce încerca să vândă bijuterii furate de la evrei. Este descris, de asemenea, felul în care, după război, un alt membru al familiei Laudański purta ostentativ o elegantă haină „evreiască" de blană [7]. Toate aceste lucruri nu ar trebui să ne surprindă, din moment ce efectele incinerării evreilor din Jedwabne nu difereau de cele ale unei bombe cu neutroni aruncate asupra unei comunităţi: toţi proprietarii erau eliminaţi, în timp ce bunurile lor rămâneau intacte. Astfel că întreaga poveste trebuie să fi fost o „afacere" foarte profitabilă pentru cei care au reuşit să aibă acces la respectivele bunuri.

Dat fiind faptul că devenim din ce în ce mai conştienţi de rolul important de factor motivant pe care l-a jucat exproprierea în persecutarea evreilor peste tot în Europa, aş spune că este foarte probabil ca dorinţa şi şansa neaşteptată de a-i deposeda pe toţi evreii o dată pentru totdeauna – mai degrabă sau alături de un antisemitism atavic – a reprezentat adevărata motivaţie pentru Karolak şi acoliţii lui să înfăptuiască masacrul. Se pare că şi după

jumătate de secol de la uciderea în masă oamenii gândesc la fel: „În Jedwabne toată lumea știa adevărul [despre uciderea evreilor], însă înainte oamenii nu discutau acest subiect în public. Sâmbătă, 13 mai [2000], în timpul unei slujbe pentru liniștea și binele patriei, preotul local și-a invitat toți enoriașii să se roage pentru acele victime ale războiului care și-au pierdut viața din cauza dorinței nemăsurate și criminale a unora de a se îmbogăți"[8].

Detalii biografice

În afară de procesele-verbale întocmite în timpul interogatoriului martorilor şi acuzaţilor, în dosarele de judecată ale lui Ramotowski şi ale complicilor săi se găsesec multe alte documente care au fost prezentate autorităților judiciare în etape diferite ale anchetei. Am citat mai devreme, spre exemplu, din cererea de clemență înaintată de Karol Bardoń. Convingerea mea inițială că aceştia erau „un grup de oameni obişnuiți" s-a bazat în cea mai mare parte pe informația selectată din prima pagină a fiecărui proces-verbal. Despre acuzaţi, însă, se pot spune mai multe lucruri decât simpla menţionare a vârstei lor, a numărului de copii şi a ocupaţiei. La câteva zile după primele arestări din ianuarie 1941, soţiile celor arestaţi au început să trimită petiţii către Securitatea din Łomża, petiţii în care prezentau împrejurările speciale care, sperau ele, vor aşeza într-o lumină favorabilă rolul pe care soții lor l-au avut în timpul pogromului antisemit. Putem extrage din aceste texte interesante detalii biografice ale acuzaţilor. Irena Janowska, soția lui Aleksander, scrie în data de 28 ianuarie că „în ziua cu pricina jandarmii germani patrulau prin oraş împreună cu primarul şi secretarul [consiliului orăşenesc], Wasilewski, forţându-i pe toţi bărbaţii să

meargă în piaţă pentru a-i păzi pe evreii adunaţi acolo. Au venit şi la mine acasă şi i-au ordonat cu tărie soţului meu, ameninţându-l cu arma, să meargă în piaţă. Lui i-a fost frică, nu ştia exact ce se întâmplă, şi se temea pentru soarta sa, deoarece în timpul primei ocupaţii sovietice lucrase ca inspector la o cooperativă de lapte"[1]. Trei zile mai târziu, Janina Żyluk înaintează o petiţie în numele soţului său arestat (indicat de mulţi martori ca unul dintre principalii agresori): „Până la izbucnirea războiului sovieto-german în 1941, soţul meu a lucrat ca inspector financiar. Din acest motiv, în 1941, după venirea la putere a germanilor, a fost nevoit să se ascundă, deoarece toţi cei care lucraseră pentru sovietici erau urmăriţi şi persecutaţi"[2].

Este cunoscut faptul că, în timpul administraţiei sovietice, birocraţia de stat s-a dezvoltat foarte mult şi că oamenii trebuia să-şi câştige într-un fel sau altul existenţa, motiv pentru care mulţi dintre ei au lucrat pentru forţele de ocupaţie. În plus, s-ar putea ca soţiei unui om arestat de NKVD să i se fi părut logic ca soarta soţului ei să se îmbunătăţească atunci când este făcut cunoscut faptul că acesta lucrase cândva pentru administraţia sovietică. Ca urmare, dacă în dosare nu ar exista şi asemenea tipuri de informaţii, aceste detalii biografice nu ar fi decât nişte simple curiozităţi. Şi ele devin din ce în ce mai interesante. Iată, spre exemplu, un text confesiv aparţinându-i lui Karol Bardoń – singurul condamnat la moarte în procesul Ramotowski:

După intrarea Armatei Roşii în voievodatul Białystok şi după instalarea autorităţilor sovietice în octombrie 1939, mi-am reluat activitatea de

> *ceasornicar şi, ocazional, până în 20 aprilie 1940, am făcut diferite comisioane pentru NKVD şi alte Birouri ale Autorităţilor Sovietice* [cu litere mari în original, n. a.]. *Deschideam seifuri pentru care lipseau cheile; schimbam încuietorile, făceam chei noi, reparam maşini de scris etc. În 20 aprilie 1940 am fost numit maistru* [majster] *şi şeful atelierului de reparaţii din cadrul Staţiei de tractoare mecanice* [Stacja Mechaniczno Traktorowa – SMT]. *Reparam tractoare pe roţi şi pe şenile, utilaje agricole, precum şi maşini pentru diferite colhozuri şi sovhozuri. La acest centru mecanic eram şeful de brigadă al primei brigăzi şi controlor tehnic. În acelaşi timp, eram membru al consiliului sovietic orăşenesc* [gorsoviet] *din Jedwabne, Łomża*[3].

Bardoń era, în mod limpede, un foarte bun mecanic. Însă nici o calificare profesională nu l-ar fi ajutat să dobândească toate aceste poziţii sub sovietici. În mod clar era şi un om de încredere.

Dar iată, în cele din urmă, şi *la pièce de résistance*: o dezvăluire autobiografică pe care o face unul dintre cei mai importanţi agresori din timpul pogromului, cel mai mare dintre fraţii Laudański, Zygmunt. În 4 iulie 1949, în timp ce se afla în închisoare la Ostrowiec, într-o petiţie adresată „Ministerului de Justiţie, Biroului Securităţii din Varşovia [*Do Ministerstwa Sprawiedliwości U.B.P. w Warszawie*]", acesta scrie următoarele:

> *Atunci când teritoriul nostru a fost încorporat în* RSSB [Republica Sovietică Socialistă Bielorusă] *trecuseră deja în jur de şase luni de când mă*

ascundeam de autorităţile sovietice... În timp ce mă ascundeam de frica deportării, nu m-am alăturat bandelor de răufăcători care se formau la vremea respectivă pe teritoriul ţării noastre, ci am înaintat un memoriu către Generalissimus Stalin, care a fost trimis de către biroul de procuratură din Moscova, Str. Puszkinska 15, biroului NKVD din Jedwabne, cu ordin de revizuire. În urma interogatoriului şi investigaţiilor la care am fost supus, s-a dovedit că fusesem pedepsit pe nedrept şi, pentru a fi într-un fel despăgubit, mi s-a permis să ies din ascunzătoare, fără a mai fi ameninţat cu deportarea. După ce şi-au dat seama de orientările mele, cei de la biroul NKVD din Jedwabne m-au solicitat pentru a mă alătura lor în activitatea de lichidare a răului antisovietic [s-ar putea ca Laudański să fi fost unul dintre acei *pentiti* ai colonelului NKVD Misiuriew]. *La vremea respectivă, am contactat biroul NKVD din Jedwabne (nu îmi declar în scris pseudonimul). În tot acest timp, pentru a avea o activitate cât mai eficientă, mi s-a ordonat de către superiori (pentru a nu risca să fiu descoperit de elemente reacţionare) să abordez o atitudine anti-Sovietică, din moment ce eram deja cunoscut ca atare de autorităţi.*

În 1941, când a izbucnit războiul Sovieto-german [transcriere cu literă mare şi literă mică în original, n.a.], *NKVD-ul nu a reuşit să-şi distrugă toate documentele ; eu mă temeam pentru soarta mea şi nu ieşeam din casă ; doar pe furiş am putut afla* [adică trimiţându-şi imediat fratele mai mic să lucreze la jandarmeria germană !] *că cele mai importante documente fuseseră arse în*

curtea NKVD-ului... Mă simt nedreptăţit de faptul că am primit această sentinţă, deoarece convingerile mele sunt cu totul altele decât cele de care am fost suspectat şi pentru că, în timpul colaborării cu NKVD-ul, viaţa mea se afla în permanenţă în pericol. Iar acum [i.e. după război] *nu m-am alăturat nici unei grupări reacţionare, ci mi-am părăsit oraşul natal şi am început să lucrez la Cooperativa Ţărănească de Întrajutorare (Społdzielnia Samopomocy Chłopskiej) din gmina respectivă, persecutată de reacţionari. Alăturându-mă Partidului Muncitoresc Polonez, am simţit cum situaţia mea a devenit din ce în ce mai bună, în sensul asumării unui spirit democratic, şi* cred că partidul nostru se poate baza pe umerii celor ca mine [sublinierea autorului]. *Consider că doar dintr-o neînţelegere am ajuns în închisoare, căci, dacă poziţia mea faţă de prietenia cu Uniunea Sovietică ar fi fost cunoscută, atunci bandele reacţionare, dacă nu chiar germanii, m-ar fi distrus pe mine şi familia mea*[4].

La o primă citire a expunerii de mai sus ne şochează capacitatea de conformare a acestui om. După cum se pare, el a încercat să anticipeze ce anume şi-ar dori de la cei pe care îi are în subordine fiecare dintre regimurile care s-au succedat în perioada respectivă şi a trecut de la o extremă la alta în încercările sale pline de zel de a le face pe plac – prima dată devenind colaborator secret al NKVD, apoi făcând munca murdară a naziştilor şi ucigându-i pe evrei şi, în cele din urmă, alăturându-se Partidului Comunist (PPR). În limba franceză există

o expresie care descrie cum nu se poate mai bine acest mod de a te adapta la circumstanțele schimbătoare, o întrecere cu destinul numită *fuite en avant*.

Fragmentele biografice aparținând celor patru indivizi care s-au dovedit a fi fost colaboratori ai sovieticilor înainte de a deveni colaboratori ai germanilor (pe lângă faptul că i-au ucis pe evrei în timpul pogromului, doi dintre acuzați – Jerzy Laudański și Karol Bardoń – se vor alătura mai târziu jandarmeriei germane), nu reprezintă simple traiectorii individuale ale câtorva oameni certați cu legea, ci, după părerea mea, trimit la un fenomen cu caracter general. Nu este vorba doar despre o problemă de caracter, ci și despre o logică a instigării folosită de regimurile totalitare ale secolului XX. Voi include acest aspect în observațiile mele finale, deoarece cred că, printr-o asemenea analiză, se poate ajunge la variante de interpretare a istoriei poloneze din timpul războiului şi din perioada postbelică ce nu au fost încă suficient explorate.

Până atunci, vreau să închei această scurtă „întâlnire" cu antieroii din Jedwabne cu un *cri de coeur* al tânărului Laudański, Jerzy, care, după opinia generală, fusese cel mai feroce criminal dintre toți cei acuzați. Trebuie să fi fost un tânăr foarte bine făcut, înalt și plin de energie. În dosarele de anchetă ale Securității, unde exista o caracterizare a fiecărui acuzat în funcție de treizeci și patru de trăsături diferite, sub rubrica „vorbire", Laudański are trecut „tare, răspicat, în poloneză". Pentru un alt acuzat, la aceeași rubrică, găsim observația „tăcut"[5]. În 1956, fiind ultimul dintre toți acuzații procesului Łomża care se afla încă în închisoare, el înaintează un

memoriu. Fără nici un fel de reținere, el întreabă de ce este ținut după gratii dacă nu a fost un simpatizant german, ci, mai degrabă, un adevărat patriot polonez:

> *Din moment ce am crescut într-o zonă puternic antisemită, în care, ca şi în alte localităţi, în timpul războiului evreii au fost ucişi în masă de către germani, de ce eu, cel mai tânăr dintre acuzaţii acestui proces, crescut* [în Polonia] *în perioada Sanacja* [i.e. înainte de război], *de ce aş fi eu singura persoană în cazul căreia legea să se aplice cu maximă severitate? La urma urmei, încă de pe băncile şcolii am fost educat într-o singură direcţie, ceea ce înseamnă că în timpul ocupaţiei nu m-au preocupat decât problemele care priveau Naţiunea şi Patria mea. Ca dovadă a acestui lucru, nu am ezitat să mă implic atunci când a fost nevoie de mine pentru binele Patriei în timpul perioadei de ocupaţie. M-am alăturat unei organizaţii secrete numite Asociaţia Poloneză pentru Insurecţie* [Polski Związek Powstańczy, care mai târziu a devenit Armata Țării (Armia Krajowa – AK)], *pentru a lupta împotriva forţelor de ocupaţie în toamna lui 1941 la Poręba, pe râul Bug, în ţinutul Ostrów Mazowiecki; activitatea mea consta în transportarea şi livrarea ziarelor clandestine şi ale altor materiale. În mai 1942, am fost arestat de gestapo şi am fost închis la Pawiak* [cea mai importantă închisoare din Varșovia] *şi apoi deportat în lagărele de concentrare de la Auschwitz, Gross-Rosen, Oranienburg, unde, timp de trei ani, am suferit alături de alţii, ca polonez şi*

deţinut politic. După ce în 1945 am fost eliberaţi de Armata Roşie, nu m-am numărat printre aceia care şi-au părăsit Patria devastată, preferând viaţa uşoară din vest, doar pentru a reveni mai târziu în ea ca spioni sau ca duşmani ascunşi. Fără nici cea mai mică ezitare m-am întors în Patria mea devastată, la Naţiunea mea, cărora le-am dedicat tinereţea mea, cei douăzeci de ani de-abia împliniţi, în lupta împotriva forţelor de ocupaţie. Curtea de judecată nu a ţinut, totuşi, cont de toate argumentele prezentate mai sus, care arată că sub nici o formă nu am susţinut forţele de ocupaţie ; şi cu siguranţă nu am fost ceea ce Securitatea din Łomża a făcut din mine în timpul investigaţiilor pe baza cărora am primit o perioadă de condamnare atât de lungă. După ce m-am întors [în Polonia], *am lucrat în permanenţă în instituţii de stat*[6].

Deşi cu o oarecare perversitate, acest om face, totuşi, o demonstraţie cât se poate de validă. La urma urmei, el a fost condamnat în conformitate cu un paragraf care prevedea mai degrabă penalizarea colaborării cu germanii, decât pe cea a agresiunilor concrete. Și, desigur, în mintea sa, el nu colaborase cu nici o forță de ocupație. Era un individ obişnuit, un bun patriot, care acționa în colaborare cu cel mult propriii săi vecini. Jerzy Laudański a fost eliberat condiționat, ultimul dintre cei condamnaţi în acest proces, în 18 februarie 1957[7].

În Jedwabne, polonezii de rând i-au măcelărit pe evrei, la fel cum au făcut germanii obişnuiţi din Batalionul 101 *Ordnungspolizei* în Jozefów, după cum atestă cartea lui Christopher Browning, *Ordinary*

Men. Cei care au răspuns apelului autorităților municipale erau persoane de toate vârstele și de diferite profesii; familii întregi câteodată, tați și fii acționând împreună; buni cetățeni, am fi tentați să spunem (dacă sarcasmul nu ar fi absolut deplasat, dată fiind gravitatea faptelor lor). Iar în fața ochilor, spre groaza și, îndrăznesc să spun, absoluta lor uimire, evreii au avut figuri familiare. Nu anonimi în uniforme, nu pioni ai unei mașinării de război, nu agenți îndeplinind ordine, ci propriii lor vecini, care au ales să ucidă și care s-au implicat într-un pogrom sângeros ca torționari voluntari.

Anacronism

Masacrarea evreilor din Jedwabne uimește până la perplexitate chiar şi pe un istoric specializat în istoria poloneză modernă. Nu s-a înregistrat și nu s-a scris nimic despre ea în literatura de specialitate. În efortul nostru disperat de a mai atenua din violența și cruzimea unor asemenea evenimente, ne lăsăm invadați de imagini din trecutul îndepărtat care să ne ofere (datorită caracterului lor familiar) impresia că le-am descoperit sensul. Se fie uciderile în masă din Radziłów și Jedwabne doar un anacronism, să aparțină ele unei epoci cu totul diferite? De parcă, printr-un fel de magie neagră, mulțimi de țărani au ieșit din paginile epopeii naționale despre războaiele de secol al XVII-lea scrise de Henryk Sienkiewicz și s-au așezat în voievodatul Białystok în vara lui 1941. Încă din timpul războaielor ţărăneşti conduse de Khmielnicki (războaie care, în memoria colectivă evreiască, rămăseseră sub numele terifiant de *Khurban*, catastrofă, o prevestire a Shoah-ului) evreii au avut de suferit din cauza dorinței celorlalți de a distruge absolut tot ce era diferit de ei, dorință care exista latent în zonele rurale din acele ținuturi și care în diferite ocazii izbucnea cu violență paroxistică. În mod clar *rzeź i rabacja* (măcelul și jaful) au rămas în aceste zone ale țării principalele forme de manifestare și comportament colectiv, fiind puse

în practică cu o frecvență extrem de ridicată în secolele XIX și XX[1].

De unde tot acest potențial exploziv? Nu trebuie uitat faptul că la baza violenței antisemite a existat întotdeauna suspiciunea asupra practicării crimei rituale, convingerea că evreii folosesc pentru a prepara mața sânge proaspăt de copii creștini. Această credință era adânc impregnată în mintea multora dintre catolicii polonezi, nefiind ceva caracteristic doar celor care locuiau în zonele rurale din jurul orașului. La urma urmei, zvonurile că evreii se ocupau cu asemenea practici au determinat mulțimile pline de furie să iasă imediat pe străzile *orașelor* poloneze, chiar și după cel de-al doilea război mondial. Acesta a fost mecanismul care a declanșat cele mai infame pogromuri postbelice în Cracovia în 1945 și în Kielce în 1946[2]. Nimic nu îi putea speria mai mult pe membrii activi ai Comitetelor Evreiești sau pe evreii care au supraviețuit în urma războiului decât prezența în apropiere a unui părinte creștin căutându-și îngrijorat copilul dispărut![3]

Shoah-ul a fost descris în literatura de specialitate ca un fenomen ale cărui rădăcini se află în modernitate. Știm foarte bine că, pentru a ucide milioane de oameni, este nevoie de un sistem birocratic eficient și de o tehnologie (relativ) avansată. Însă uciderea evreilor din Jedwabne dezvăluie și un aspect arhaic al unei asemenea manifestări de violență. Nu mă refer numai la motivațiile criminalilor – la urma urmei, nu se putea ca locuitorii din Jedwabne și țăranii din Łomża să fi reușit a-și însuși foarte bine ideologia antisemită a propagandei naziste –, ci și la metodele și armele primitive pe care ei le-au folosit: pietre, ciomege, răngi

de fier, foc şi apă; la toate acestea se adaugă lipsa de organizare. Din ceea ce s-a întâmplat în Jedwabne reiese foarte clar că Holocaustul trebuie privit ca un fenomen eterogen. Pe de o parte, trebuie să îl putem explica şi privi ca sistem care a funcţionat conform unui plan dinainte stabilit (deşi unul dezvoltat în permanenţă). În acelaşi timp, însă, trebuie să îl putem vedea asemenea unui mozaic, alcătuit din episoade distincte, improvizate de factorii de decizie locali, ținând de un tip de comportament care nu a fost impus, având Dumnezeu ştie ce motivații pentru fiecare dintre cei aflați la locul crimei. În funcție de această diferență, se poate aprecia gradul de responsabilitate pentru crimele comise, precum și estima șansele de supraviețuire ale evreilor.

Ce își amintesc oamenii?

Unul dintre cei mai importanţi autori de literatură ebraică modernă, Aharon Appelfeld, a revenit în 1966 în satul său natal, aflat în apropiere de Czernovitz, unde își petrecuse primii opt ani şi jumătate din viaţă, până în iunie 1941. „Ce își amintește un copil de opt ani și jumătate? Mai nimic. Însă, în mod miraculos, din acest «mai nimic» m-am hrănit spiritual ani în șir. Nu trece nici o zi fără ca eu să mă gândesc la locurile natale. În ţara de adopţie, Israel, am scris treizeci de cărţi în care descriu, direct sau indirect, satul copilăriei mele, al cărui nume se găsește trecut doar pe hărţile oficiale. Acel «mai nimic» este izvorul ale cărui ape sunt nesecate pentru mine". Şi astfel, atunci când a revenit pe aceste meleaguri, cincizeci de ani mai târziu, frumusețea şi familiaritatea peisajului i-au trezit în suflet acel sentiment de bine şi de bucurie lipsită de griji. „Cine și-ar putea imagina că în acest sat, într-o zi de sâmbătă, de Sabbat, şaizeci și două de suflete, majoritatea femei şi copii, au căzut victime furcilor și cuțitelor de bucătărie, iar eu, pentru că mă aflam în camera din spate, am reuşit să scap fugind şi ascunzându-mă în lanurile de porumb?"[1]

Appelfeld venise în satul natal împreună cu soția sa și cu o echipă de filmare care înregistra evenimentul. Un grup de localnici s-au strâns pentru a-i

cerceta îndeaproape pe străini ; atunci când Appelfeld a întrebat de locul în care au fost îngropaţi evreii ucişi în timpul războiului, se pare că nimeni nu i-a putut oferi un răspuns. După un timp s-a aflat că el copilărise aici, iar apoi cineva cu care mersese împreună la şcoală l-a recunoscut. În cele din urmă, „un ţăran înalt s-a apropiat şi, ca într-un vechi ceremonial, sătenii i-au explicat ce anume doream să aflu. A arătat cu mâna : era acolo, pe deal. S-a lăsat o linişte deplină, după care toată lumea a început să vorbească, iar eu nu înţelegeam nimic din ce spuneau".

Appelfeld continuă : „S-a dovedit că ceea ce sătenii încercau să-mi ascundă le era tuturor foarte bine cunoscut, inclusiv copiilor. I-am întrebat pe câţiva copii care stăteau lângă gard şi se uitau la noi unde se află mormintele evreilor. Mi-au arătat imediat cu mâna". Toţi s-au îndreptat spre deal, vorbind foarte puţin pe drum, până când unul dintre ei a spus în cele din urmă : «Aici este groapa». Şi a arătat înspre un teren necultivat. «Eşti sigur ?», l-am întrebat. «Eu i-am îngropat», mi-a răspuns ţăranul. Apoi a adăugat : «Aveam şaisprezece ani»" [2].

La fel cum Appelfeld a găsit mormântul mamei sale la jumătate de secol după moartea ei violentă în satul natal, un alt scriitor, Henryk Grynberg, din Polonia, a găsit scheletul tatălui său, ucis în primăvara lui 1944, lângă locul în care familia se ascunsese la vremea respectivă. Sătenii ştiau foarte bine cine îl ucisese pe Grynberg, când şi din ce cauză, după cum ştiau şi unde se afla îngropat cadavrul. În documentarul realizat de Paweł Łoziński intitulat *The Place of Birth*, polonezii l-au putut urmări pe Grynberg căutând mormântul

tatălui său. Desigur, toți locuitorii din Jedwabne știau foarte bine ce se întâmplase în propriul lor oraș în data de 10 iulie 1941.

Acesta este motivul pentru care cred că, în fiecare oraș sau sat în care au fost uciși evrei, oamenii își amintesc în detaliu evenimentele din epoca respectivă. Și așa și trebuie să se întâmple – ar fi chiar monstruos martorii la o asemenea tragedie să uite ce s-a întâmplat. Este însă, în egală măsură, o povară pentru ei – deoarece, nu de puține ori, localnicii au fost nu doar simpli martori la uciderea vecinilor lor evrei, ci chiar autorii crimelor. Cum s-ar putea altfel explica de ce după război non-evreii care le-au oferit ajutor evreilor punându-și în pericol propria viață – non-evreii care mai târziu au fost recunoscuți de Yad Vashem ca Drepți între popoare – se temeau toți, fără excepție, să le dezvăluie vecinilor lor faptul că ascunseseră evrei în timpul ocupației germane?[3]

Că aveau motive serioase să se teamă aflăm de la cei ale căror vieți au rămas pentru totdeauna legate de istoria comunității evreiești din Jedwabne. Nu voi relata întreaga poveste despre felul în care familia Wyrzykowski a reușit să-i salveze pe Wasersztajn și pe alți șase evrei în timpul ocupației. Însă ceea ce s-a întâmplat cu ei *după* acest moment are legătură cu subiectul nostru.

Subsemnatul, Aleksander Wyrzykowski, împreună cu soția mea, Antonia, am dorit să facem următoarea declarație. Atunci când Armata Roșie a intrat în oraș, acești martiri au fost liberi; i-am îmbrăcat cu ce am avut mai bun la îndemână. Primul s-a dus la el acasă, însă familia

lui pierise, aşa că a venit să mănânce cu noi. Restul s-au dus pe la casele lor. Într-o duminică au venit la mine partizanii[4] *şi mi-au spus : Vom veni astăzi să ne ocupăm de evrei, iar celălalt a zis că îi vor ucide pe toţi într-o singură noapte. De atunci înainte evreul a dormit pe câmp, într-un fel de şanţ săpat în pământ pentru cartofi ; i-am dat o pernă şi paltonul meu. Am mers apoi să îi avertizez şi pe ceilalţi. Au început să se ascundă. Partizanii nu au avut nici o treabă cu cele două fete care erau logodnicele evreilor, iar bandiţii le-au spus să nu scape nici un cuvânt în faţa logodnicilor în legătură cu ei şi cu venirea lor acolo. În aceeaşi seară au venit şi la noi să îl ridice pe evreu ; ne-au spus să îl predăm, pentru că ei îl vor ucide şi nu ne vor mai deranja apoi niciodată. Soţia mea le-a spus că plecasem în vizită la sora mea şi că evreul plecase şi el la Łomża şi că nu se mai întorsese. Au început să o lovească până când nu mai avea un singur loc fără vânătăi pe tot corpul. Au luat tot ce au găsit de valoare în casă şi i-au cerut soţiei mele să îi transporte înapoi. I-a dus cu căruţa până aproape de Jedwabne. La întoarcerea ei, evreul a ieşit din ascunzătoare şi a văzut cât de rău fusese bătută. După ceva timp, a venit la noi un alt evreu, Janek Kubrzański. Am stat cu toţii de vorbă şi ne-am hotărât să fugim de acolo. Ne-am stabilit în Łomża. Soţia mea a lăsat unul dintre copii în grija părinţilor săi. Din Łomża ne-am mutat la Białystok, deoarece ne temeam pentru vieţile noastre... În 1946 ne-am mutat la Bielsk Podlaski. După câţiva ani ni s-a dat de urmă şi am fost nevoiţi să părăsim şi acest loc.*

Prin urmare, familia Wyrzykowski a rămas pentru totdeauna stigmatizată din cauză că îi ajutase pe evrei, stigmat care i-a urmărit peste tot pe unde au trecut și, după cum s-a dovedit, și peste generații[5]. Antonia Wyrzykowska a reușit în cele din urmă să plece peste ocean și s-a stabilit în Chicago. Fiul nepotului ei, care a rămas să trăiască în apropiere de Jedwabne, era numit „evreu" ori de câte ori copiii cu care se juca se supărau pe el.

Responsabilitate colectivă

Chiar dacă proiectul nazist de exterminare a evreilor din întreaga lume va rămâne, în esenţa lui, un mister, avem, totuşi, la dispoziţie foarte multe informaţii despre diversele mecanisme ale „soluţiei finale”. Iar ceea ce știm cu siguranţă este că *Einsatzgruppen*, detaşamentele de poliţie germane, și diferiţi funcţionari care au pus în aplicare „soluţia finală” nu au forţat populaţia locală să participe în mod direct la uciderea evreilor. Pogromurile sângeroase au fost tolerate şi uneori chiar încurajate, mai ales după izbucnirea războiului ruso-german – în acest scop a fost emisă o directivă specială de către Reinhardt Heydrich, preşedintele Biroului Central al Reich-ului[1]. Au fost, de asemenea, emise foarte multe interdicţii privindu-i pe evrei. Spre exemplu, în Polonia aflată sub ocupaţie, era interzis, sub ameninţarea pedepsei cu moartea, să se ofere ajutor evreilor care se ascundeau în afara perimetrului ghetourilor unde erau forţaţi de către germani să trăiască. Deşi au existat şi câţiva sadici care, mai ales în lagăre, s-ar fi putut să îi forţeze pe prizonieri să se ucidă unii pe alţii, în general nimănui nu i s-a impus să ucidă evrei. Cu alte cuvinte, *aşa-numita populaţie locală implicată în uciderea evreilor a acţionat din proprie iniţiativă.*

Iar din moment ce acest lucru este bine întipărit în memoria colectivă – localnicii polonezi i-au ucis

pe evrei pentru că aşa au dorit şi nu pentru că au fost forţaţi –, atunci evreii îi vor considera pe aceştia în mod special responsabili pentru actele comise. Un ucigaş în uniformă rămâne un funcţionar de stat care acţionează conform ordinelor şi putem chiar presupune că va fi avut rezerve în ceea ce priveşte ordinele primite. Nu acelaşi lucru este valabil în cazul unui civil care ucide o altă fiinţă din proprie voinţă – un asemenea individ diabolic este, fără nici o urmă de îndoială, un ucigaş.

Polonezii le-au făcut rău evreilor de nenumărate ori în timpul războiului. Din ceea ce îşi amintesc cei implicaţi în evenimentele perioadei respective reiese foarte clar că nu a fost vorba numai de crime. S-ar putea invoca aici, spre exemplu, imaginea şi atitudinea unor femei descrise într-un fragment autobiografic, „A Quarter-Hour Passed in a Pastry Shop", aparţinându-i lui Michał Głowiński, în prezent unul dintre cei mai importanţi critici literari polonezi. În timpul ocupaţiei germane era doar un copil. Timp de un sfert de oră, una dintre mătuşile sale îl lăsase singur într-o cafenea din Varşovia; după ce i-a cumpărat o prăjitură şi l-a aşezat la o masă, a plecat pentru a da câteva telefoane. Imediat ce ea a părăsit clădirea, băieţelul evreu a devenit centrul atenţiei şi a fost supus unei tirade de întrebări de către un grup de femei care altminteri ar fi putut foarte bine să îl lase în pace[2]. Între acest episod şi cel al crimelor din Jedwabne poate fi înscris un întreg şir de conflicte între polonezi şi evrei, care, toate, în ciuda circumstanţelor diferite, aveau un lucru în comun: un întreg potenţial de consecinţe mortale pentru evrei.

Atunci când reflectăm asupra evenimentelor din perioada respectivă, nu trebuie să învinovăţim

întreaga colectivitate. Trebuie să fim suficient de lucizi încât să nu uităm că pentru fiecare crimă doar un singur criminal sau un grup de criminali se face responsabil. Cu toate acestea, s-ar putea să fim obligați să aflăm motivul pentru care o națiune (aici, „germanii") poate fi capabilă de asemenea fapte. Sau se poate, pur și simplu, ca atrocitățile să fie puse între paranteze și uitate? Putem alege la întâmplare din trecutul național doar aspectele care ne convin, proclamându-le patrimoniu și excluzând orice altceva? Sau, dimpotrivă, să facem invers: dacă într-adevăr oamenii sunt legați unii de alții printr-o reală afinitate spirituală – când spun asta am în minte acea mândrie națională cu origini în experiențele istorice comune mai multor generații –, nu sunt ei toți, în egală măsură, responsabili pentru îngrozitoarele acte de agresiune înfăptuite de membrii unei asemenea „comunități imaginare"? Poate un tânăr german care astăzi reflectează asupra identității sale de german să ignore pur și simplu doisprezece ani (1933-1945) din istoria țării și a predecesorilor săi?

Și chiar dacă în construirea identității naționale un asemenea proces de selecție este imposibil de evitat (nimeni nu poate scrie „totul" referitor la propria imagine despre sine, și numai pentru simplul motiv că nimeni nu știe „totul" și, în orice caz, chiar animat de cele mai bune intenții, îi va fi aproape imposibil să își recupereze în întregime trecutul), cadrele identității colective astfel definite – pentru a rămâne *autentice* – nu va trebui să fie considerate niciodată definitive.

Oricine, oricând, trebuie să aibă posibilitatea de a pune sub semnul întrebării un asemenea construct

mental, căutând să afle cum un episod sau o serie de episoade ori o epocă din istoria foarte îndepărtată pot fi integrate imaginii pe care o națiune o propune despre sine.

De obicei, canonul identitar colectiv este constituit din fapte oarecum ieșite din comun, șocante sau remarcabile. Cu alte cuvinte, este alcătuit din acțiuni care ies din rutină, neobișnuite. Dar, chiar dacă doar un Fryderyk, Jan sau Mikołaj a fost autorul acelor fapte, ca elemente consitutive ale canonului, ei fac parte și din acel „noi" colectiv. Prin urmare, muzica poloneză, pe bună dreptate, se mândrește cu Chopin; știința poloneză cu Copernic; Polonia se consideră „un bastion al creștinătății" [*przedmurze chrześcijaństwa*] și asta mai ales din cauză că regele Jan Sobieski i-a învins pe turci într-o bătălie importantă care a avut loc lângă Viena. Din acest motiv, suntem perfect îndreptățiți să (ne) întrebăm dacă actele comise de cei precum Laudański și Karolak – din moment ce au fost atât de șocante și de neobișnuite – nu sunt și ele un element constitutiv al identității colective poloneze.

Întrebarea mea este una evident retorică, pentru că se înțelege că o asemenea crimă în masă afectează în timp toate palierele unei comunități. Este suficient să readucem în discuție dezbaterile publice ce au urmat imediat după publicarea unui articol în cel mai titrat cotidian polonez, *Gazeta Wyborcza*, semnat de către Michał Cichy, în care autorul discută uciderea câtorva evrei în Varșovia în timpul Răscoalei din Varșovia, în vara lui 1944, de către un detașament al Armatei Țării[3].

Vehemența și amploarea reacției publice dovedite de numărul mare de scrisori primite la redacția

ziarului demonstrează în ce grad comportamentul odios al unui grup de tineri implica şi angaja societatea poloneză şi cu o jumătate de secol mai târziu. Ce se poate spune atunci despre masacrul din Jedwabne, care depăşeşte cu mult orice închipuire a noastră privind aspectele tragice ale relaţiei dintre polonezi şi evrei din timpul războiului?

O nouă metodă de abordare a surselor

Uciderea în masă a evreilor din Jedwabne în vara lui 1941 este unul dintre principalele repere ale istoriografiei relațiilor dintre polonezi și evrei din timpul celui de-al doilea război mondial. Trebuie lăsate de o parte toate metodele de cosmetizare, toate „sedativele" pe care le-au folosit și administrat în legătură cu acest subiect istoricii și jurnaliștii timp de peste cincizeci de ani. Pur și simplu, nu este adevărat că în Polonia, în timpul războiului, evreii au fost uciși numai de către germani, ajutați uneori la îndeplinirea sarcinii îngrozitoare de formațiuni ale poliției auxiliare alcătuite în primul rând din letoni, ucraineni sau alți „calmuci", ca să nu-i mai menționez pe acei proverbiali „răufăcători", pe care toți îi criticau aspru deoarece era atât de simplu să-și decline responsabilitatea pentru actele lor – așa-numiții *szmalcownicy*, speculanți care-și făcuseră o profesie din șantajarea evreilor care încercau să plece și să se ascundă pentru a supraviețui. Considerându-i unicii vinovați, istoricilor și altora le-a fost ușor să închidă acest subiect, trăgând concluzia că orice pădure are uscăturile ei, că era vorba de câțiva indivizi „marginali" ai societății și că de ei s-au ocupat propriile „instanțe de judecată"[1].

După evenimentele din Jedwabne, problema relațiilor dintre polonezi și evrei din timpul războiului nu mai poate fi considerată încheiată prin etichetarea ei cu asemenea formule stereotipe. Într-adevăr, trebuie să regândim nu numai istoria poloneză din perioada războiului, ci și pe cea de după război, la fel cum trebuie să reevaluăm anumite interpretări importante larg acceptate ca explicații pentru apariția diferitelor consecințe, atitudini și instituții în anii respectivi.

Pentru început, propun modificarea modului în care abordăm sursele din perioada respectivă. Este recomandabil ca, atunci când luăm în considerare mărturiile supraviețuitorilor ca probe privind anumite evenimente, să o facem nu dintr-o perspectivă critică apriorică, ci pornind de la premisa conform căreia ele sunt în principiu adevărate. Acceptând ceea ce am citit într-o anume relatare ca pe un fapt real, *până în momentul în care găsim argumente convingătoare care să dovedească contrariul*, am evita mult mai multe greșeli decât dacă am adopta un punct de vedere opus, care necesită din partea noastră precauție și scepticism față de orice mărturie *până în momentul în care găsim o confirmare independentă de conținutul acesteia*. Cu cât mai mare este catastrofa, cu atât mai mic este numărul supraviețuitorilor. Trebuie să putem asculta și vocile singulare, care ajung până la noi din abisuri, așa cum s-a întâmplat în cazul declarației lui Wasersztajn înainte de publicarea memoriilor membrilor comunității evreiești din Jedwabne ori așa cum a rămas încă mărturia lui Finkelsztajn despre anihilarea comunității evreiești din Radziłów.

Fac aceste afirmații bazându-mă, într-o anumită măsură, pe propria experiență. Mi-au trebuit patru ani, după cum am menționat la începutul cărții, ca să înțeleg cu adevărat ce anume ne comunica Wasersztajn prin declarația sa. Însă aceeași concluzie – că suntem datori să considerăm adevărate mărturiile evreilor despre atrocitățile comise de populația locală, până la momentul în care ele se vor dovedi false – vine de la sine atunci când ținem cont de absența generalizată din istoriografia poloneză a unor studii privind implicarea populației etnice poloneze în anihilarea comunității evreiești poloneze. Este un subiect de importanță fundamentală pentru care dispunem de o documentație extrem de bogată. Numai la Institutul Evreiesc de Istorie (ŻIH) din Varșovia se găsesc peste șapte mii de mărturii strânse de la supraviețuitorii Holocaustului imediat după război, mărturii care oferă foarte multe informații despre înțelegerile secrete dintre polonezi privind anihilarea vecinilor lor evrei. Dar destul de des – ca în cazul mărturiilor lui Wasersztajn și Finkelsztajn – acestea provin de la singurii martori care au supraviețuit, care au de povestit istorii absolut „incredibile". Nu fac altceva decât să aduc argumente în favoarea renunțării la lipsa noastră de încredere.

Însă, până la urmă, nu inadecvarea noastră profesională (ca istorici specializați pe perioada respectivă) este cea care reclamă cel mai puternic imperativul unei noi metode de abordare a surselor. Acest imperativ metodologic decurge chiar din caracterul imanent al tuturor dovezilor care pot fi găsite cu privire la anihilarea comunității evreiești poloneze.

Tot ceea ce ştim despre Holocaust – în virtutea faptului că s-a spus – nu este reprezentativ pentru experienţele suferite de evrei în timpul ocupaţiei naziste. Lucrurile sunt denaturate, polarizate într-o singură direcţie : toate sunt istorii cu un final fericit. Toate aparţin unor persoane care au fost suficient de norocoase încât să supravieţuiască. Chiar şi declaraţiile unor martori care nu au supravieţuit – mărturii întrerupte de moartea subită a autorilor lor, care, din acest motiv, nu ne-au lăsat la dispoziţie decât frânturi din ceea ce au vrut să spună – aparţin acestei categorii. Ceea ce a ajuns până la noi a fost scris numai în timp ce autorii erau încă în viaţă. Nu vom şti niciodată nimic despre „inima întunericului" care, în egală măsură, a reprezentat esenţa experienţei lor, despre ultima lor trădare, despre Calvarul trăit de 90% dintre evreii polonezi înainte de război. Iată motivul pentru care trebuie să interpretăm *ad litteram* toate informaţiile pe care le avem la dispoziţie, pe deplin conştienţi că ceea ce s-a întâmplat în realitate cu evreii din Jedwabne în timpul Holocaustului este chiar mai grav decât ni s-a prezentat în declaraţiile care au ajuns până la noi.

Este posibil să fii în același timp și victimă și călău?

În viața fiecărei societăți, războiul este o experiență creatoare de mituri. Însă în Europa de Est, Centrală și de Sud, el reprezintă o sursă continuă de istorii vii, mult prea des având consecințe tragice, care îl legitimează. Simbolurile martirologiei colective, naționale din timpul celui de-al doilea război mondial joacă pentru societatea poloneză a secolului XX un rol major în crearea reperelor propriei imagini [1]. Fiecare oraș își are locurile sale sacre, în care se comemorează victimele terorii; fiecare familie, propriile sale istorii terifiante despre execuții, încarcerări și deportări. Unde și cum putem introduce în această imagine istoria reală a relațiilor dintre evrei și polonezi în timpul războiului? La urma urmei, evenimentele din Jedwabne – deși poate unele dintre cele mai violente (*cele mai* violente, să sperăm) atacuri criminale ale polonezilor împotriva evreilor – nu au fost un caz izolat. Suntem imediat tentați să ne întrebăm: este posibil ca un grup cu o identitate distinctă să fie în același timp și victimă și călău? Este posibil să suferi și, în același timp, să produci suferință?

În societatea postmodernă răspunsul la o asemenea întrebare este simplu – bineînțeles că este posibil. Mai mult decât atât, un astfel de răspuns a fost

deja dat referitor la experiențele colective din timpul celui de-al doilea război mondial. Când forțele aliate au ocupat Germania și au „descoperit" lagărele de concentrare, au făcut efortul de a-i confrunta pe germani cu adevărul despre crimele naziștilor, ca parte a campaniei de denazificare. Răspunsul opiniei publice germane a fost mai degrabă neașteptat: *Armes Deutschland*, „Sărmana Germanie"[2]. Lumea ne va urî pe noi pentru faptele naziștilor, iată care a fost ecoul pe care l-au avut crimele din timpul războiului în societatea germană. Era, pare-se, mai ușor pentru germani să adopte ipostaza de victimă, din moment ce, în acest fel, le-a fost oarecum luată de pe umeri povara responsabilității pentru război și pentru suferința provocată nenumăratelor victime.

Însă un asemenea ansamblu de relatări contradictorii de obicei generează conflicte și dezbateri. Am putea aminti aici controversa publică prelungită care a izbucnit în Germania în urma unei expoziții de fotografie prin care se făcea cunoscut opiniei publice rolul pe care armata germană l-a avut în genocid (*Vernichtungskrieg. Verbrechen der Wehrmacht 1941 bis 1944*), organizată de Institutul pentru Studii Sociale din Hamburg. Se presupunea că armata regulată, în care se putea înrola orice german aflat la vârsta potrivită, nu participase la atrocitățile comise împotriva evreilor (conform opiniei generale). Desigur că istoricii germani știau că armata participase la atrocități și au consemnat ca atare. Totuși, publicul larg nu era încă pregătit să accepte o dovadă care venea în contradicție cu puternicele lor convingeri. Le este oare mai ușor polonezilor să accepte să-și asume responsabilitatea pentru faptele odioase înfăptuite în timpul

celui de-al doilea război mondial – lăsând la o parte sentimentul adânc înrădăcinat şi pe deplin îndreptăţit de victimă pe care îl aveau la vremea respectivă?

Evreii care după război se aflau în lagărele de concentrare din Germania – după cum bine se ştie, în jur de 200 000 de evrei au fugit din Polonia după 1945, majoritatea în lagărele respective – obişnuiau să spună că germanii nu îi vor ierta niciodată pe evrei pentru ceea ce le-au făcut. Ne-am putea întreba dacă nu acelaşi lucru explică şi antisemitismul polonez de după război, mai degrabă decât obişnuita invocare a unor nume evreieşti aparţinând unor lideri comunişti din perioada stalinistă (de obicei Berman şi Minc)[3] ale căror fapte infame se presupune că ar fi determinat o asemenea atitudine negativă a polonezilor faţă de evrei.

În Polonia de după război, aversiunea faţă de evrei era larg răspândită şi plină de agresivitate, şi s-ar putea găsi numeroase argumente care să demonstreze faptul că era rezultatul unei analize la rece şi detaşate a situaţiei politice din ţară de după război. Iar această afirmaţie nu trebuie să se sprijine pe conversaţiile înregistrate de câţiva memorialişti extrem de sensibili, pe reacţia subiectivă la privirea fugară a cuiva sau pe o remarcă întâmplătoare. Pentru a demonstra acest lucru, să luăm în considerare un fenomen social care a angajat masele în manifestări susţinute, riscante şi, fără îndoială, spontane ale convingerilor lor celor mai adânci: grevele muncitoreşti.

Într-un studiu extrem de bine documentat, intitulat *Workers' Strikes in Poland in the Years 1945-1948*, publicat în 1999[4] – o perioadă în care

un cercetător sârguincios avea acces deplin la materialele și sursele informative pertinente –, un tânăr istoric, Łukasz Kamiński, a înregistrat toate valurile de proteste muncitorești care au avut loc în țară în anii de după război. Iar în perioada respectivă atmosfera din Polonia era una foarte agitată. Autoritățile comuniste subminau cu regularitate instituțiile sociale și politice autonome, inclusiv uniunile sindicale muncitorești și partidele politice cu cea mai mare susținere electorală și cu o lungă tradiție – precum Partidul Socialist Polonez (Polska Partia Socjalistyczna – PPS), aflat la vremea respectivă sub conducerea lui Zygmunt Żuławski, și Partidul Țărănist Polonez (Polskie Stronnictwo Ludowe – PSL), condus în acea perioadă de Stanisław Mikołajczyk, Stanisław Mierzwa și Stefan Korboński. Până în 1948, *Gleichschaltung*-ul instituțiilor autonome din Polonia fusese încheiat în cea mai mare parte. Acestea au fost fie trecute sub conducerea organizațiilor susținute de comuniști, fie interzise, iar liderii lor arestați, exilați sau reduși la tăcere. Și s-a dovedit că în toată această perioadă clasa muncitoare a lăsat lucrul și a intrat în grevă o singură dată *din alte motive decât cele financiare*: pentru a protesta împotriva publicării în ziarele din întreaga țară a așa-ziselor autodenunțări privind pogromul din Kielce, unde, în 4 iulie 1946, fuseseră uciși de către un grup de polonezi patruzeci și doi de evrei[5].

Pentru o mai bună înțelegere, voi cita din studiul lui Kamiński:

Pe 10 iulie [1946] în mai multe fabrici din Łódź s-au organizat întruniri al căror scop era

condamnarea agresorilor care participaseră la pogromul din Kielce. Oamenii nu doreau să semneze declaraţii incriminatoare. Cu toate acestea, asemenea declaraţii au fost publicate în ziarele de a doua zi. Acest lucru a condus la greve de protest. Primii care au intrat în grevă au fost muncitorii de la Fabrica de fibre textile din Łódź şi de la fabricile Scheibler şi Grohman. Lor li s-au alăturat muncitorii de la Buhle, Zimmerman, Warta, Tempo Rasik, Hofrichter, Gampe and Albrecht, Gutman, Dietzel, Radziejewski, Wejrach, Kinderman, Wólczanka şi de la două ateliere de prelucrare a lemnului. La început, greviştii au cerut corectarea informaţiilor [despre muncitorii din fabrici, care, chipurile, semnaseră acele proteste]*; mai apoi s-a cerut eliberarea celor condamnaţi* [în scurtul proces au fost condamnaţi la moarte paisprezece oameni]. *Protestele au fost foarte agitate; s-a folosit violenţa împotriva celor care îndemnau la reluarea activităţii... Acest tip de reacţie a muncitorilor nu era diferit de reacţiile din restul ţării. În multe fabrici echipele de muncitori au refuzat să semneze rezoluţiile prin care erau condamnaţi agresorii din timpul pogromului. În Lublin, în timpul unei demonstraţii de protest la care participau 1500 de muncitori feroviari, se striga: „Jos cu evreii", „Ruşine, au venit să îi apere pe evrei", „Bierut* [preşedintele de atunci al Poloniei] *nu va îndrăzni să îi condamne la moarte", „Wilno şi Lwów trebuie să fie ale noastre"*[6].

În toţi aceşti ani, au existat multe ocazii pentru a protesta împotriva preluării Poloniei de către înfiorătorul regim comunist. Însă, în mod evident,

nu aceasta a fost motivaţia valurilor de greve care au urmat pogromului din Kielce. Şi, dacă grevele nu au nici un sens ca proteste împotriva unei „iudeo--comune" imaginare, ele pot fi perfect înţelese ca semne ale frustrării venite din faptul că nimeni nu îi mai putea apăra aşa cum trebuie pe copiii creştini polonezi ameninţaţi de planurile criminale ale evreilor. Aceasta a fost, literalmente, esenţa nemulţumirilor pe care o evreică rănită în timpul pogromului din Cracovia, din august 1945, le-a auzit fără să vrea în timp ce era transportată la spital:

În ambulanţă am auzit comentariile soldatului care ne escorta şi ale asistentei. Spuneau că suntem scursură evreiască, pe care ei erau obligaţi să o salveze, deşi nu ar trebui să facă acest lucru pentru noi, deoarece am omorât copii; că noi toţi ar trebui să fim împuşcaţi. Am fost duşi la spitalul St. Lazarus de pe strada Kopernika. Eu am fost prima care a intrat în sala de operaţie. După ce am ieşit din operaţie a apărut un soldat care a spus că el ne va transporta pe toţi la închisoare după ce se vor termina toate operaţiile. L-a bătut pe unul dintre evreii care aşteptau să intre în operaţie. Ne-a ţinut sub ameninţarea armei şi nu ne-a lăsat să bem nici măcar o gură de apă. Puţin mai târziu au apărut doi muncitori feroviari, iar unul dintre ei a spus „este scandalos faptul că un polonez nu are curajul să lovească o persoană fără apărare" şi a lovit un evreu rănit. Unul dintre cei internaţi m-a lovit cu o cârjă. Femeile, inclusiv asistentele medicale, stăteau în spatele uşilor ameninţându-ne că de-abia aşteaptă ca operaţia să ia sfârşit pentru a ne putea sfâşia[7].

Cu alte cuvinte, antisemitismul postbelic era larg răspândit şi anula orice încercare a comuniştilor de a prelua puterea în Polonia, deoarece avea puternice rădăcini în prejudecăţile cu origini în Evul Mediu privitoare la crimele rituale. El a apărut şi ca urmare a experienţei războiului.

De ce familia Wyrzykowski a fost nevoită să fugă şi să-şi părăsească gospodăria? „Hershek, eşti încă în viaţă?" – cu această întrebare plină de scepticism a fost întâmpinat Hershel Piekarz atunci când a ieşit din ascunzătoare[8]. Repet, aceste reacţii nu erau determinate de credinţa în acea „iudeo-comună" imaginară sau de furia datorată preluării Poloniei de către comunişti cu ajutorul sovieticilor şi cu susţinerea evreilor. Hershel Piekarz, ca mulţi alţi evrei care au supravieţuit în urma războiului, şi familia Wyrzykowski, ca mulţi alţi polonezi curajoşi care au ascuns evrei în timpul războiului, asumându-şi riscuri foarte mari, şi care apoi, după război, au continuat să păstreze secretul faţă de vecinii lor – toţi aceştia nu erau urâţi sau temuţi pentru că erau comunişti nedeclaraţi, ci mai degrabă pentru că erau martori incomozi la crimele care fuseseră săvârşite împotriva evreilor. Ei puteau, de asemenea, aduce dovada beneficiilor materiale ilicite de care mulţi au continuat să se bucure ca urmare a acestor crime. Existenţa lor era un reproş, atrăgând după sine alte mustrări de conştiinţă, şi, în egală măsură, o posibilă ameninţare.

Colaborarea

Ce s-ar putea spune despre o altă temă fundamentală a perioadei războiului, care, după cum ştim, nu se regăseşte niciunde în istoriografia poloneză a perioadei respective – colaborarea?[1] Când Hitler a lansat *Blitzkrieg*-ul împotriva URSS-ului în iunie 1941, soldaţii germani au fost întâmpinaţi de populaţia locală a fostelor teritorii poloneze ca o armată de eliberatori! Comandantul Armatei Ţării (AK), generalul Grot-Rowecki, a trimis la Londra, pe 8 iulie 1941, un raport oficial, informând guvernul polonez în exil în legătură cu atitudinea prietenoasă cu care a fost primită armata germană pe tot cuprinsul aşa-numitei *Kresy Wschodnie* (i.e. zona estică de frontieră)[2]. „Când germanii au atacat armata sovietică", scrie un ţăran din voievodatul Białystok, „populaţia poloneză din aceste teritorii i-a primit pe germani mai degrabă cu bucurie, fără să realizeze că aceştia erau cei mai periculoşi duşmani ai Poloniei. În mai multe oraşe de provincie germanii au fost primiţi cu flori etc... Sora unuia dintre locuitori s-a întors din Białystok chiar la vremea respectivă şi ne-a povestit despre primirea entuziastă care le-a fost făcută germanilor de către populaţia poloneză a oraşului". Sau, în altă rememorare, aparţinându-i tot unui locuitor din Białystok: „Oamenii au început să vorbească despre

războiul iminent dintre germani şi moscoviţi, ceea ce ei îşi doreau foarte mult, sperând că germanii îi vor alunga pe moscoviţi şi vor rămâne pe loc, iar ruşii nu vor reuşi să ne deporteze pe toţi... În cele din urmă, în iunie 1941 a izbucnit un război între germani şi moscoviţi, iar câteva zile mai târziu ruşii au cedat. O foarte mare bucurie i-a cuprins pe cei care se ascundeau de moscoviţi, căci nu se mai temeau de acum că vor fi deportaţi în Rusia. Primul lucru pe care îl spunea oricine se întâlnea cu o rudă sau cu un prieten pe care nu îi mai văzuse de ceva timp era: Nu vom mai fi deportaţi. Aşa s-a întâmplat că un preot dintr-o parohie vecină, trecând prin satul nostru a doua zi după ce moscoviţii au plecat, le striga tuturor celor pe care îi vedea: Nu ne vor mai deporta. Probabil că ruşii au greşit deportând masiv polonezi în Rusia, iar din acest motiv localnicii au ajuns să îi urască din ce în ce mai mult"[3].

Într-adevăr, peste jumătate din teritoriul statului polonez de dinainte de război a fost eliberat până în iunie şi iulie 1941 de sub dominaţia bolşevică, iar populaţia locală – cu excepţia evreilor, desigur – a sărbătorit evenimentul primind unităţile Wehrmacht cu braţele deschise. Au fost puse imediat bazele unor foruri administrative aservite germanilor, iar locuitorii s-au implicat în *Vernichtungskrieg*-ul îndreptat împotriva „evreilor şi comisarilor"[4]. La urma urmei, Ramotowski şi complicii săi au fost aduşi în faţa instanţei de judecată pentru că „au acţionat în interesul statului german" şi aşa mai departe.

Am ajuns aici la un subiect foarte interesant pentru un sociolog – o suprapunere în memoria

colectivă a două episoade din perioada respectivă. Două cuceriri asupra teritoriului, una făcută de Armata Roşie în 1939 şi una de Wehrmacht în 1941, par a se suprapune în mărturiile păstrate. Pentru a sintetiza lucrurile, entuziasmul evreilor la intrarea unităţilor Armatei Roşii nu a fost deloc un fenomen larg răspândit şi sunt imposibil de reperat elemente specifice colaborării evreilor cu sovieticii în perioada 1939-1941[5]. Pe de altă parte, este limpede că restul populaţiei locale a întâmpinat cu entuziasm unităţile Wehrmacht în 1941 şi că s-a implicat pe scară largă în colaborarea cu germanii, până la, şi inclusiv, participarea la exterminarea evreilor.

Astfel se poate vedea că populaţia locală non--evreiască şi-a proiectat propria atitudine faţă de germani din 1941 (aspect ce rămâne încă un tabu absolut, niciodată studiat de istoriografia poloneză) într-o poveste veche despre felul în care evreii s-au comportat chipurile faţă de sovietici în 1939. Mărturia lui Finkelsztajn privind modul în care populaţia poloneză din Radziłów i-a primit pe germani este parcă imaginea în oglindă a istoriilor cu foarte mare circulaţie despre evreii galiţieni întâmpinându-i pe bolşevici în 1939.

Cum rămâne atunci cu recrutările de colaboratori pentru Securitate făcute de sovietici printre activiştii polonezi, despre care vorbeşte colonelul Misiurew şi pe care le confirmă (auto)biografia lui Laudánski? Să fie, poate, un moment aparte al unui fenomen caracteristic perioadei respective? Nu sunt cei care s-au compromis, ca urmare a colaborării cu un regim represiv, „predestinaţi” să devină colaboratorii următorului regim represiv care câştigă

puterea în aceeaşi regiune? Asemenea indivizi ar fi dispuşi să-şi arate entuziasmul faţă de noii conducători şi de politica lor de la bun început, pentru a acumula dinainte suficientă încredere, pentru a-şi echilibra responsabilităţile în cazul în care rolurile lor sub vechiul regim ar deveni cunoscute. În plus, ei vor colabora pentru că sunt atât de uşor de şantajat o dată ce dosarul lor devine cunoscut noilor conducători. Nazismul, urmând teoria filosofului politic german Eric Voegelin, este un regim care apelează la instinctele negative ale fiinţei umane – nu numai pentru că aşază „plebea" în funcţii de conducere, dar şi din cauză că „omul simplu, care este un om cumsecade atât timp cât societatea ca întreg este stabilă, o ia razna, fără a mai fi conştient de faptele sale, atunci când intervine haosul şi societatea îşi pierde coerenţa funcţională"[6].

Al doilea război mondial sau, mai precis, regimurile de ocupaţie german şi sovietic pe care le-a impus au expus pentru prima dată Polonia rurală acelui *modus operandi* al regimurilor totalitare. Şi nu este deloc surprinzător că o societate atât de afectată nu a făcut faţă cu bine provocării şi că rezultatul ambelor experienţe colective a fost criza morală profundă. Pentru a înţelege această stare de fapt, nu avem nevoie de diagnosticul subtil al intelectualilor rafinaţi, aşa cum ni-l oferă, spre exemplu, studiul literatului Kazimierz Wyka privind impactul pe care l-a avut războiul asupra societăţii poloneze[7]. Este suficient să evocăm banditismul şi alcoolismul din timpul războiului – atestate, în fond, de toate sursele de informare contemporane; ca exemplu, să luăm încă o dată în considerare amintirile ţăranilor despre experienţele din timpul

războiului, memoriile înscrise în 1948 la un „concurs" organizat de editura Cyztelnik în Polonia. Krystyna Kersten și Tomasz Szarota au publicat textele de prezentare a în jur de o mie cinci sute de autori în patru volume considerabile ca mărime, intitulate *Polish Countryside, 1939-1948*[8].

Pentru mine, cel mai cutremurător exemplu al dezintegrării morale din acei ani, ilustrând prăbușirea oricărui tabu cultural care interzice uciderea ființei umane, poate fi regăsit în povestea unei țăranci dintr-un cătun de lângă Wadowice – o istorie în care nimeni nu este ucis și care trebuie citită ca un imn închinat iubirii și sacrificiului de sine. Karolcia Sapetowa, „fostă servitoare", și-a lăsat mărturia alături de documentele Comisiei Evreiești de Istorie, iar această mărturie se găsește în prezent în arhivele Institutului Evreiesc de Istorie (ŻIH) din Varșovia:

> *Familia noastră era alcătuită din trei copii și părinții acestora. Cel mai mic, Sammy Hochheiser, apoi fetița, Sally, și cel mai mare, Izzy. Tatăl, în timpul primului an de război, a fost ucis. După ce toți evreii au fost adunați în ghetou, ne-am despărțit. Mergeam în fiecare zi în ghetou, ducându-le ce puteam, pentru că îmi era foarte dor de copii; erau ca și când ar fi fost copiii mei. Când lucrurile s-au înrăutățit în ghetou, copiii au venit la mine acasă și au stat aici până când lucrurile s-au mai liniștit. La mine se simțeau ca acasă. În martie 1943 ghetoul a fost desființat. Din întâmplare, băiatul mai mic se afla la mine acasă în acea zi. Am mers la poarta ghetoului, care era înconjurată din toate părțile de agenți SS și de ucraineni* [formațiuni auxiliare ale

poliției germane, alcătuite din foști cetățeni ai URSS, pe care polonezii îi numeau în stenograme „ucraineni"]. *Oamenii alergau înnebuniți dintr-un loc în altul. Mame alături de copiii lor se adunau neputincioase lângă poartă. Deodată am văzut-o pe mama lui Sally și a lui Izzy împreună cu cei doi. Și ea m-a văzut și i-a șoptit fetiței la ureche – „Du-te la Karolcia". Sally, fără nici o ezitare, s-a strecurat printre cizmele înalte ale ucrainenilor, care în mod miraculos nu au observat-o. A alergat spre mine cu brațele întinse. Înmărmurită de frică am plecat împreună cu Sally și cu o mătușă spre satul meu, Witanowice, lângă Wadowice. Mama și Izzy au fost duși în altă parte, și nu am mai știut nimic de ei de atunci. Viața era foarte grea, și doar un miracol i-a salvat pe acești copii.*

La început copiii ieșeau tot timpul din casă, dar, când relațiile au devenit mai tensionate, a trebuit să îi ascund înăuntru. Dar nici măcar asta nu a fost de mare ajutor. Localnicii știau că ascund copii evrei, iar problemele și amenințările veneau din toate părțile – că cei doi copii trebuie dați pe mâna Gestapo-ului, că tot satul ar putea fi incendiat drept represalii sau toți locuitorii uciși etc. Primarul satului era de partea mea, ceea ce m-a liniștit în repetate rânduri. Pe cei care erau cei mai agresivi și mai insistenți i-am calmat făcându-le diverse cadouri sau pur și simplu i-am plătit ca să tacă.

Însă această situație nu a durat mult. SS-iștii ne supravegheau, protestele au început din nou, până într-o zi, când mi s-a spus că trebuie să facem ceva pentru ca acești copii să dispară de

pe suprafaţa pământului, şi că au pus la cale un plan: să îi ducă pe copii în hambar şi acolo, după ce aceştia adorm, să le taie capul cu un topor.

Mă învârteam încoace şi încolo ca o nebună. Tatăl meu, care era destul de în vârstă, era complet nepăsător. Ce puteam să fac? Ce trebuia să fac? Sărmanii copii ştiau totul, înainte de a merge la culcare mă implorau: „Karolciu, nu ne omorî azi. Nu azi". Mă simţeam din ce în ce mai imună la orice ameninţare şi am hotărât că nu îi voi abandona pe copii sub nici o formă.

Mi-a venit o idee strălucită. I-am suit pe copii într-o căruţă şi le-am spus tuturor că mă duc să îi înec. Am mers cu căruţa prin tot satul, m-a văzut toată lumea şi toţi au crezut ce le spusesem, iar când s-a întunecat m-am întors cu copiii... [9]

Povestea are un final fericit: copiii au supravieţuit şi Sapetowa declară plină de emoţie că îi va urma oriunde, pentru că îi iubeşte mai mult ca orice pe lume. Iar noi realizăm înspăimântaţi că locuitorii unui orăşel de lângă Cracovia au răsuflat uşuraţi de-abia atunci când au fost convinşi că unul dintre vecinii lor ucisese doi copii evrei.

Felul în care imoralitatea şi corupţia din timpul războiului şi-au jucat propriul rol în ceea ce-i priveşte pe ţăranii polonezi şi atitudinea lor faţă de evrei este descris cu inegalabilă elocvenţă de unul dintre cei mai importanţi memorialişti ai acestei perioade, dr. Zygmunt Klukowski, director al spitalului districtual din satul Szczebrzeszyn, lângă Zamość. După ce toţi evreii din Szczebrzeszyn au fost ucişi, proces pe care Klukowski l-a descris până

în cel mai devastator detaliu în cronica sa *Dziennik z lat okupacji zamojszczyzny* (Jurnal din timpul anilor de ocupaţie – regiunea Zamość), el notează cu disperare următoarele rânduri, datate 26 noiembrie 1942:

„Temându-se de represalii, ţăranii îi capturează pe evrei în cătune şi îi aduc în oraş sau uneori îi ucid pe loc. Oamenii nu mai ţin cont de nici un principiu moral. O psihoză colectivă a pus stăpânire pe ei şi, ca urmare, se întrec de-a dreptul cu germanii în a refuza să vadă în evrei fiinţe umane, considerându-i doar nişte animale dăunătoare, ce trebuie exterminate cu orice preţ, asemenea câinilor cuprinşi de turbare sau şobolanilor”[10].

Şi astfel, participând la persecutarea evreilor în vara lui 1941, un locuitor din aceste zone putea în acelaşi timp să se facă îndrăgit de către noii conducători, să obţină beneficii materiale în urma acţiunilor sale (se înţelege de la sine că participanţii activ la pogrom au ales în primul rând împărţirea bunurilor rămase de la evrei) şi să susţină ura puternică şi împământenită faţă de evrei a ţăranilor din zonele respective. Dacă adăugăm la acestea încurajările din partea naziştilor şi faptul lesne de înţeles că cineva avea de rezolvat vechi răfuieli cu aşa-zisa „iudeo-comună” din cauza unor umilinţe îndurate în timpul ocupaţiei sovietice – cine putea să reziste la un aşa amalgam de argumente puternice şi diavoleşti?[11] Desigur că premisele cele mai importante erau abrutizarea relaţiilor interpersonale, criza morală şi folosirea la scară largă şi fără nici un fel de interdicţii a violenţei. Însă acestea erau exact metodele şi mecanismele folosite de ambele forţe de ocupaţie. Nu este greu să ne imaginăm că

printre cei mai activi participanţi la pogromul din Jedwabne se aflau câţiva colaboratori secreţi ai NKVD-ului (care au fost menţionaţi în raportul înaintat de colonelul Misiurew secretarului Popov), pe lângă Laudański, despre care ştim din autobiografia sa că lucrase ca spion pentru sovietici, înainte de a-i ucide pe evrei pentru germani.

Susţinerea socială a stalinismului

Dar timpul nu s-a oprit în loc în 1941. Iar dacă recunoaştem că mecanismul pe care l-am descris este, din punct de vedere psihologic şi sociologic, posibil, ajungem la o ipoteză interesantă privind instaurarea regimului comunist în Polonia între anii 1945 şi 1948. În lumina celor prezentate până acum, aş îndrăzni să afirm că, în procesul preluării Poloniei de către comunişti după război, adepţii Partidului Comunist, la nivel local, erau persoane care fuseseră compromise în timpul ocupaţiei germane.

Ştim, desigur, că aderarea la comunism era un angajament cât se poate de autentic pentru un număr considerabil de oameni; şi că mulţi au susţinut Partidul Comunist înainte şi după război nu din conformism sau din cauză că Armata Roşie avea garnizoane în toată ţara, ci deoarece credeau cu adevărat în ideologia comunistă. Însă, pe lângă nucleul principial şi idealist de susţinători, totalitarismele secolului XX s-au folosit întotdeauna de un alt tip de putere. Printre cei mai valoroşi agenţi şi informatori ai lor se aflau şi persoane lipsite de orice fel de principiu. Mulţi dintre cercetătorii care au studiat această temă au demonstrat că aşa a fost[1].

De ce „plebea”, ca să folosesc expresia lui Voegelin, care a făcut munca murdară a naziştilor în Polonia aflată sub ocupaţie, reapare ca o coloană vertebrală a aparatului stalinist cinci ani mai târziu? Am în minte stratul exterior care înconjoară nucleul de comunişti fermi, care, după cum ştim, în Polonia au fost foarte puţini. În numele căror principii de nestrămutat ar fi refuzat supunerea la un nou stăpân? De ce ar fi renunţat la privilegii care să le ofere jumătate din aparatul local de conducere (a se citi – de teroare)? De ce ar fi mers la închisoare şi nu la o academie de poliţie? Nu la asemenea oameni se gândea Laudański când scria: „Cred că pe umeri precum ai mei se poate sprijini regimul nostru muncitoresc”?

În lumina celor spuse până aici, asupra procesului de impunere a comunismului se poate reflecta şi din perspectiva „avantajelor” pe care societatea le-a avut de pe urma lui; chiar mai mult decât din cea a aparatului de conducere. De aceea sunt tentat să cred că acele comunităţi în cadrul cărora în timpul războiului fuseseră ucişi evrei de către localnici erau în mod particular vulnerabile la sovietizare. Dacă atomizarea socială reprezintă o condiţie pentru instituirea efectivă şi consolidarea monopolului comunist în cadrul societăţii, atunci singura opoziţie reală împotriva preluării comuniste poate veni dinspre mediile sociale capabile să genereze solidaritate. Întrebarea poate fi atunci formulată mai simplu: este în stare o comunitate locală care tocmai a fost implicată în uciderea propriilor vecini să genereze o asemenea reacţie ca răspuns la agresiunea ocupaţiei? Cum poate avea cineva încredere în oameni care au ucis sau care au denunţat intenţionat

criminalilor alte ființe umane? Mai mult decât atât, dacă am fi acționat ca instrumente ale violenței, în numele căror principii ne-am fi putut opune folosirii violenței împotriva noastră de către altcineva?

Cel mai bun răspuns poate fi găsit numai în urma unor studii concrete. Însă stadiul în care ne aflăm deocamdată implică o ipoteză extrem de contrariantă, care anulează bine cunoscutul stereotip legat de perioada în cauză, afirmând exact contrariul: *antisemiții, mai degrabă decât evreii, au fost instrumentele cu ajutorul cărora regimul comunist s-a instaurat în Polonia după război*. În fond, în multe părți ale țării, ținuturi sau orașe mai mici, după război, nu mai exista nici un evreu, pentru că și puținii supraviețuitori au părăsit aceste locuri cât mai repede posibil[2]. Însă pentru a se putea pune bazele acelei „Polonii a poporului" cineva trebuia să ia frâiele în mână. Astfel, *kto kavo*, cine pe cine conduce, cum a întrebat Vladimir Ilici Lenin acum aproape o sută de ani? Și numai din cauza evoluției ideologice pe care a cunoscut-o regimul comunist în Polonia – ce a culminat cu izbucnirea antisemitismului oficial în martie 1968[3] – nu aș respinge categoric o afirmație conform căreia proletariatul indigen, și nu evreii au reprezentat nucleul stalinismului polonez.

Pentru o nouă istoriografie

Pentru istoriografia perioadei războiului, așa-numita chestiune a relațiilor dintre polonezi și evrei rămâne o problemă delicată. După părerea mea, antisemitismul a contaminat porțiuni întregi ale istoriei poloneze a secolului XX și le-a transformat în subiecte interzise, determinând interpretări stilizate al căror rol era să ascundă adevărul despre cele întâmplate.

Însă istoria unei societăți poate fi concepută ca biografie colectivă. Și, exact ca într-o biografie – care este și ea alcătuită din episoade distincte –, fiecare eveniment din istoria unei societăți se află în strânsă legătură cu toate celelalte. Și dacă undeva în această biografie colectivă se strecoară o mare minciună, atunci tot ce va urma după ea va fi lipsit de autenticitate și cenzurat de teama descoperirii adevărului. În loc să-și trăiască istoriile prezente, membrii unei asemenea comunități vor privi întotdeauna cu suspiciune peste umăr, încercând să ghicească ce cred ceilalți despre acțiunile lor. Vor continua să distragă atenția de la episoadele rușinoase pe care le-au îngropat în trecut și să „apere onoarea Poloniei" mai departe, cu orice preț. Vor considera că toate obstacolele și dificultățile sunt consecințele unor conspirații. Alături de celelalte țări europene, Polonia nu este o excepție în acest

sens. Și asemeni câtorva alte națiuni, pentru a-și recupera propriul trecut, Polonia va trebui să și-l spună ei înseși încă o dată.

Un *memento* potrivit este – care altul? – Jedwabne. Aici, pe două monumente de piatră au fost făcute inscripții care comemorează perioada războiului. Una dintre ele pur și simplu propagă o minciună, afirmând că 1600 de evrei din Jedwabne au fost uciși de naziști. Cealaltă, cea de pe monumentul care a fost ridicat după 1989, este și mai revelatoare: „În memoria a 180 de oameni, printre care se numără și 2 preoți, care au fost uciși în ținutul Jedwabne între 1939-1956 de către NKVD, naziști și Securitatea poloneză [UB]". Semnat „societatea [*społeczeństwo*]". Și astfel fie se sugerează că în Jedwabne nu a existat nici un evreu, fie se acceptă în necunoștință de cauză crima. Pentru că, într-adevăr, evreii din Jedwabne nu au fost uciși nici de NKVD, nici de naziști, nici de poliția secretă stalinistă, ci, așa cum bine știm, dincolo de orice urmă de îndoială, și așa cum cetățenii din Jedwabne au știut tot timpul, de către chiar vecinii lor.

Post scriptum

Cazul Jedwabne a început să fie mediatizat în Polonia după difuzarea documentarului realizat de Agnieszka Arnold, *Where Is My Older Brother Cain ?*, care include un scurt fragment de conversație cu fiica lui Śleszyński, din aprilie 2000, și o excelentă anchetă jurnalistică făcută de Andrej Kaczyński pentru cotidianul *Rzeczpospolita* în mai. Primul său articol, „Całopalenie", consacrat în exclusivitate masacrării evreilor din Jedwabne, a fost publicat pe prima pagină a cotidianului de circulație națională menționat, care în 5 mai 2000 a avut un tiraj de câteva sute de mii de exemplare. Continuarea a apărut două săptămâni mai târziu, în 19 mai. În aceeași zi, ediția în limba poloneză a *Vecinilor* a fost lansată la Târgul Internațional de Carte de la Varșovia.

După cum a fost confirmat de Kaczyński în ancheta sa, locuitorii din Jedwabne au știut foarte bine că evreii de aici au fost uciși de către vecinii lor în timpul războiului. Acesta este și rămâne un adevăr de necontestat. Mai mult, în discuțiile care au avut loc în săptămânile următoare între primarul din Jedwabne, cetățenii orașului și reprezentanții Bisericii Catolice atât din Jedwabne, cât și din Łomża, precum și reprezentanți ai comunității evreiești din Varșovia veniți în Jedwabne, s-a ajuns

la un acord conform căruia locurile în care au fost îngropate victimele evreieşti vor trebui identificate şi marcate ca atare, ca cimitir, monumentul și inscripția de pe el va trebui să fie modificate astfel încât să reflecte adevărul despre cele întâmplate atunci și întreaga istorie a evenimentelor respective va trebui să fie cercetată şi povestită în cel mai mic detaliu al ei. Într-adevăr, în august 2000, de curând înființatul Institut al Memoriei Naționale (*Instytut Pamięci Narodowej*), care este autorizat să emită ordine de punere sub acuzare în cazuri de „crime împotriva națiunii poloneze”, a anunțat că va deschide o anchetă asupra masacrului din Jedwabne și că toți agresorii care se mai află încă în viață și sunt încă pasibili de acuzare vor fi aduși în fața instanței. În concluzie, cred că am atins un stadiu în care noua generație, crescută într-o Polonie a libertății de exprimare şi a libertății politice, este gata să se confrunte cu istoria reală a relațiilor dintre polonezi și evrei din timpul războiului.

PRIETENI

Fotografie făcută imediat după război. Jos, de la stânga la dreapta: Antonina (Antosia) Wyrzykowska, Szmul Wasersztajn şi Leza Kubrzańska (Kubran). Janek Kubrzański stă în spatele Antoninei Wyrzykowska. Leja şi Janek Kubrzański şi Szmul Wasersztajn, împreună cu alţi patru evrei, au fost salvaţi de cei din familia Wyrzykowski, care i-au ţinut ascunşi pe toată durata ocupaţiei în gospodăria lor din Janczewo, lângă Jedwabne.

Un foarte cunoscut cizmar din Jedwabne, Josek Kubrzański – tatăl lui Janek Kubrzański (Jack Kubran) –, împreună cu un prieten.

Malka Zieleniec, Rywka Luber (plecată în Palestina) şi Sorka Berlin. În spate-stânga, Janek Kubrzań (Jack Kubran).

Ovadia, Miriam şi Szlomo Bursztajn.

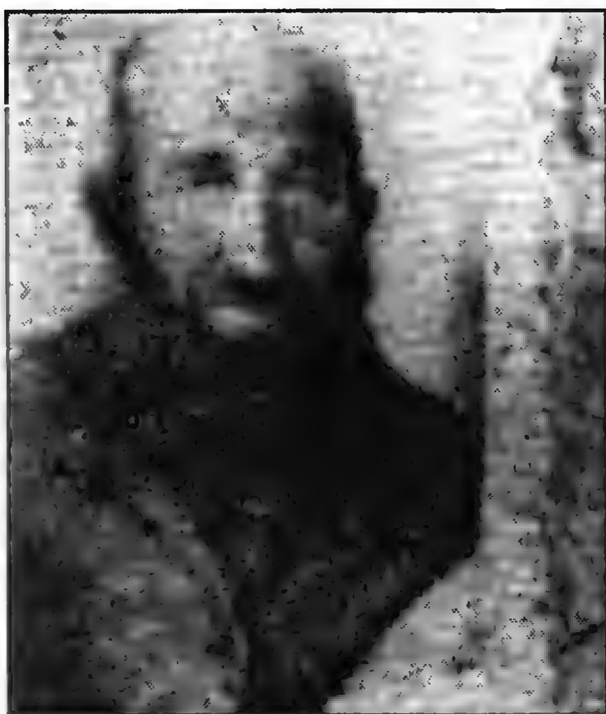
Lejb Bromsztajn în uniformă poloneză, împreună cu doi prieteni.

Trei dintre frații Piekarz (Baker), împreună cu mama lor.

Familia Piekarz.

Morari din Jedwabne, Eli şi Moshe-David Pecynowicz şi Yenta Pecynowicz, soţia lui Eli – unchii şi mătuşa fraţilor Piekarz şi a lui Nieławicki.

Părinţii lui Wiktor Nieławicki (Avigdor Kochav). Numele de fată al mamei sale a fost Stern; pornind de la el, în Israel, Nieławicki şi-a schimbat numele în Kochav, care, în ebraică, înseamnă „stea”.

Judke Nadolnik, una dintre cele trei fiice ale melamed-ului (profesor de heder) din Jedwabne împreună cu familia sa. Una dintre fiicele mai mari a plecat în Palestina. Cea mai mică, Gitele, a fost ucisă în piaţa din Jedwabne, în 10 iulie 1941, tăindu-i-se capul.

Fiicele lui Moshe Ibram, negustor înstărit din Jedwabne. Împrejurările uciderii lui Judes Ibram sunt menţionate de unul din martorii din procesul Ramotowski.

Rywka Hurwicz, proprietara unui magazin în Jedwabne, împreună cu cei patru copii ai săi. Fiul ei, Moshe, a emigrat în Palestina.

Malka Hurwicz, împreună cu soţul şi fiul său.

Familia Atłasowicz.

Familia lui Abraham Szlepak, care fusese şohet în Jedwabne. A fost căsătorit cu Frumka Pecynowicz, înrudită cu familia Piekarz, cu care a avut nouă copii.

Două din fiicele unui măcelar din Jedwabne, Itzhak Atlas.

Familia Bromsztajn. Bătrânul Bromsztajn a fost zugrav şi un om învăţat. Era una din personalităţile călăuzitoare într-unul din ştibl-urile (case de studiu) din Jedwabne, numit Hevra Bakhurim. Lejb Bromsztajn apare într-o altă fotografie purtând uniforma armatei poloneze.

Un alt melamed din Jedwabne, Itzhak Adamski, împreună cu familia sa. Una dintre fiicele sale a emigrat în Palestina.

Judka Ebersztatajn-Piekarz, împreună cu familia sa.

Jaakov Sender Turberg împreună cu soţia sa, Sarah.

Hanah Danowska, fiica unuia din cei trei profesori de heder (melamed) din Jedwabne, împreună cu soţul ei, Garbarski, din Łomża, şi fiica lor, Joshpa.

ORGANIZAŢIA

Copii dintr-o clasă evreiască de la şcoala de stat din Jedwabne împreună cu profesorii lor – Szemerówna şi Podróżnik.

Organizaţia Halutz din Jedwabne, 1922.

Organizaţia sionistă din Jedwabne, 1930.

Organizaţia Halutz din Jedwabne, 1930.

DOCUMENTE ŞI HĂRŢI

Arkusz informacyjn

O probă din documentele de la tribunal, procesele-verbale întocmite în timpul anchetei şi cererile de clemenţă ale agresorilor din timpul masacrului din Jedwabne, care au reprezentat principala sursă de informaţie a acestei cărţi.

665 ~~670~~

93

PROTOKÓŁ

przesłuchania podejrzanego

Protokół rozprawy głównej.

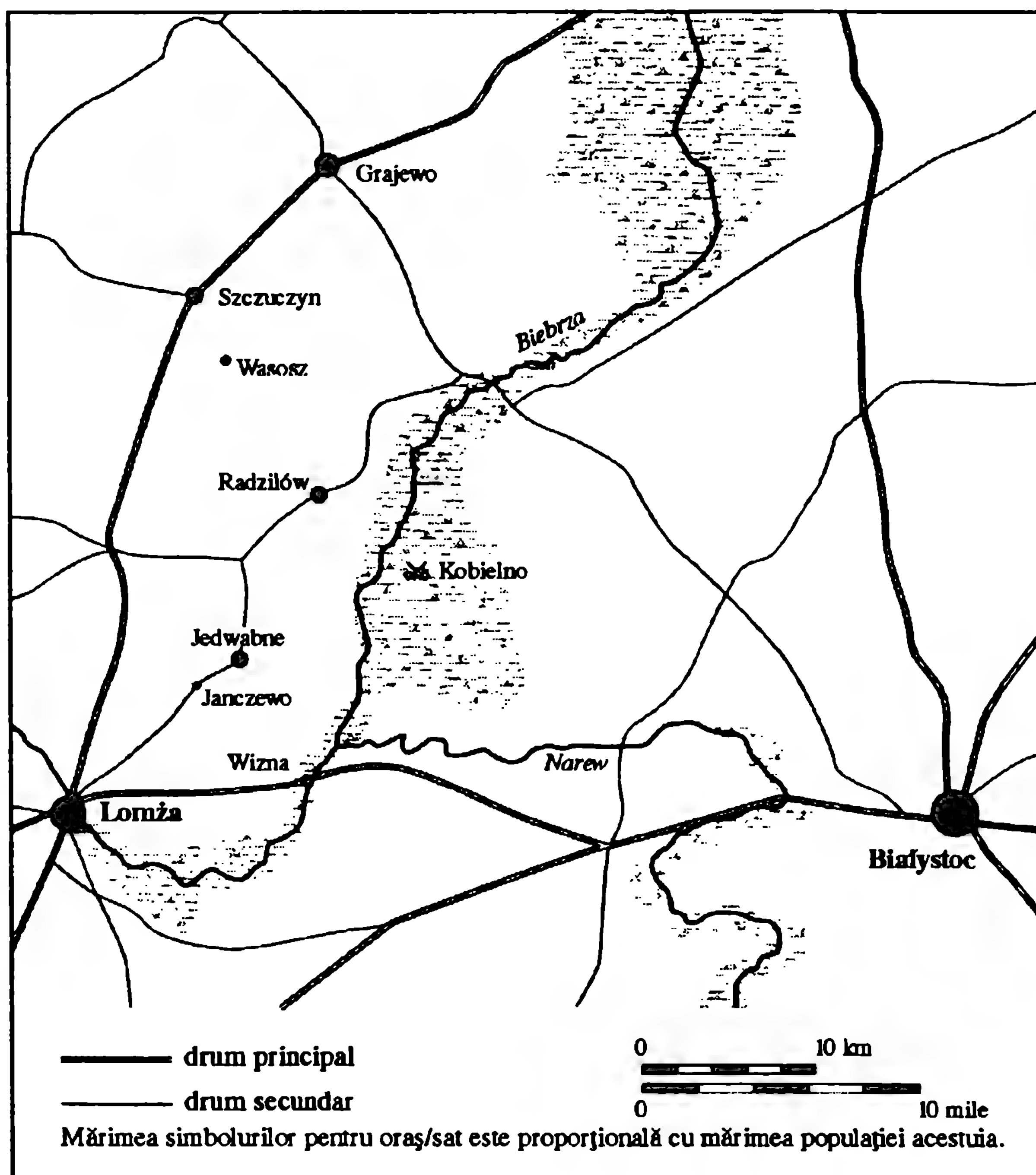
Obecni

RAPORT

Za zgodność

Polonia sub ocupaţie sovietică şi germană, 1939-1941.

„Triunghiul Bermudelor" al masacrării, din iulie 1941, a evreilor de către vecinii lor.

Note

Introducere

1. Expresia este pentru prima dată folosită de Paulina Preis în cartea sa *Biurokracja totalna* (Instytut Literacki, Paris, 1969). Pentru o analiză generală asupra totalitarismului ca „structură care deteriorează" vezi ultimul capitol din *Revolution from Abroad: Soviet Conquest of Poland's Western Ukraine and Western Belorussia* (Princeton, Princeton University Press, 1988).
2. Hannah Arendt, „Organized Guilt and Universal Responsability", în *Essays in Understanding, 1930-1945* (Harcourt, Brace and Co., New York, 1994), p. 126.
3. Termenul apare pentru prima dată într-o declarație făcută după întâlnirea din 24 octombrie 1940, de la Montoire, dintre Hitler și Pétain: „Une collaboration a été envisagée entre nos deux pays", au fost cuvintele pe care bătrânul mareșal le-a adresat la radio compatrioților săi; „J'en ai accepté le principe" (Gerhard Hirschfeld, „Collaboration in Nazi Occupied France: Some Introductory Remarks", în *Collaboration in France: Politics and Culture during the Nazi Occupation, 1940-1944*, ed. G. Hirschfeld și P. Marsh [Berg, Oxford, 1989], p. 2). Faptul că un sens atât de restrâns (limitat la contextul și circumstanțele ocupațiilor germane din timpul celui de-al doilea război mondial) reprezintă, de fapt, și sensul pe care conceptul îl denotă în diferite limbi are ca argument și autoritatea lexicografilor. În ultima ediție antebelică (1933) a *Oxford English Dictionary,* cuvântul *colaborare* nu este definit cu sensul care ne interesează. *Colaborare* este definit în general (2: 613, ediția 1961)

ca „work in conjunction with another or others, esp. in a literary or artistic production, or the like". În Robert, 1953, găsim următoarea explicaţie pentru un sens particular al cuvântului *colaborare* (care altfel în franceză se referă la preocupări comune în domeniul artistic): „Mouvement des Français qui durant l'occupation Allemande (1940-1944) désiraient travailler au redressement de la France en cooperation avec l'Allemagne" (p. 819). În dicţionarul său de limbă italiană din 1964, Bataglia defineşte al patrulea sens al cuvântului *colaborare* ca implicare în activităţile întreprinse de forţele de ocupaţie, şi, în special, de cele germane în timpul celui de-al doilea război mondial („per lo piú con riferimento al periodo d'occupazione tedesca durante la Seconda Guerra Mondiale"). *Encyclopedia Brockhaus*, 1970 (10 : 350) defineşte termenul în primul rând în legătură cu acţiunile guvernului Pétain în Franţa; deşi, cu caractere mai mici, aduce la cunoştinţa cititorului că termenul poate fi folosit şi cu sens larg.

4. Vezi articolul meu „Themes for a Social History of War Experience and Collaboration", în *The Politics of Retribution in Europe: World War II and Its Aftermath*, ed. Istvan Deák, Jan T. Gross, and Tony Judt (Princeton University Press, Princeton, 2000), pp. 23-32.
5. Istvan Deák, „Introduction", în Deák, Gross şi Judt, *The Politics of Retribution in Europe*, Princeton University Press, Princeton, 2000, p. 4.
6. Heda Margolius Kovaly, *Under a Cruel Star: A Life in Prague, 1941-1968* (Holmes and Meier, New York, 1997), p. 45.
7. Pentru o analiză generală privind aceste aspecte, precum şi altele aflate în strânsă legătură cu ele, vezi cartea mea *Polish Society under German Occupation – Generalgouvernement, 1939-1944* (Princeton University Press, Princeton, 1979).
8. Norman Davies, *God's Playground: A History of Poland* (Columbia University Press, New York, 1982).
9. Într-un studiu anterior am cercetat stereotipurile care apar în istoriografia poloneză în legătură cu

acest subiect – vezi *Upiorna dekada. Trzy eseje o stereotypach na temat Żydów, Polaków, Niemców, i komunistów* (Universitas, Cracovia, 1998). Varianta prescurtată a acestei cărţi a fost publicată în engleză cu titlul „A Tangled Web : Confronting Stereotypes concerning the Relations between Poles, Germans, Jews, and Communists" în Deák, Gross, Judt, *The Politics of Retribution in Europe*, Princeton University Press, Princeton, 2000, pp. 74-129. Ca urmare, aici doar voi semnala câteva elemente esenţiale pentru a îndrepta atenţia cititorului înspre modul în care este structurată povestirea care va urma, ca răspuns la întrebările ce decurg din asemenea prejudecăţi.

10. *Szmalcownik* este un cuvânt care în poloneză exprimă, fără nici o urmă de echivoc, oprobriul. Se referă strict la indivizii care, în perioada ocupaţiei germane în Polonia, în timpul celui de-al doilea război mondial, şi-au făcut o adevărată profesie din şantajarea evreilor care voiau să „treacă" în partea ariană – o crimă care era sancţionată de autorităţi prin condamnarea la moarte. Cuvântul provine din *szmalec*, care în limba literară înseamnă *untură*, dar care în limbajul colocvial înseamnă şi *bani*, *pradă*.
11. În *Upiorna dekada* (Universitas, Cracovia, 1998) fac o analiză critică a principalelor puncte de vedere asupra acestui subiect.
12. Vezi Raul Hilberg, *Perpetrators, Victims, Bystanders : The Jewish Catastrophe, 1933-1945* (Aaron Asher Books, New York, 1992). Desigur că această distincţie exista de mult timp în studiile despre Holocaust. Totuşi, Hilberg ne atrage intenţionat atenţia asupra împrejurărilor în care au avut loc violenţele Shoah-ului. Citatul este extras dintr-o foarte utilă introducere aparţinându-i lui Omer Bartov la volumul pe care l-a editat recent pentru colecţia Rewriting Histories : *The Holocaust : Origins, Implementation, Aftermath* (Routledge, London, 2000), p. 8.

Istoricul evenimentelor

1. Raportul, datat 24 ianuarie 1949, se află în prezent, alături de alte dosare de investigaţie, în arhivele publice ale Securităţii din Łomża (*Urząd Bezpieczenstwa Publicznego w Łomży*), arhivele Securităţii din Biálystok (*Wydział Ewidencji i Archivum Delegatury Urzędu Ochrony Państwa*, [UOP]). Aflăm, de asemenea, din acest raport că, pe lângă cei cincisprezece arestaţi în Jedwabne, „şapte oameni nu au fost arestaţi, pentru că se ascundeau în locuri necunoscute".
2. Am preluat această expresie din studiul lui Christopher Browning, *Ordinary Men : Reserve Battalion 101 and the Final Solution in Poland* (Harper and Collins, New York, 1992).
3. O publicaţie mimeografă *Głos Jedwabnego*, în apariţia din iunie 1986, ne informează că, în 1949, oraşul „împreună cu suburbiile Kajetanowo, Kossaki şi Bicziki număra 2150 de locuitori".
4. Citez în acest studiu din dosarele a două procese, dosare care sunt păstrate în arhivele Comisiei supreme pentru investigarea crimelor împotriva naţiunii poloneze (*Główna Komisja Badania Zbrodni Przeciwko Narodowi Polskiemu* – GK) – transferată în anul 2000 la nou-înfiinţatul Institut al Memoriei Naţionale (*Instytut Pamięci Narodowej*). Procesul împotriva lui Bolesław Ramotowski şi a celorlalţi este îndosariat în catalogul cu numărul SOŁ 123 ; procesul împotriva lui Józef Sobuta, care a avut loc în 1953 şi care are şi el legătură cu circumstanţele masacrării evreilor din Jedwabne, este îndosariat în catalogul cu numărul SWB 145. În acele dosare, foi consecutive, mai degrabă decât pagini (*recto* şi *verso*) sunt numerotate de mână. Propoziţia citată poate fi găsită în GK, SOŁ 123, p. 3 (voi folosi de aici înainte forma de notare 123/3).

   Aş dori să îi mulţumesc profesorului Andrzej Paczkowski pentru că mi-a înlesnit accesul la arhivele Comisiei supreme chiar în momentul în care fuseseră împachetate înainte de transferarea lor

iminentă în custodia recent înființatului (1999) Institut al Memoriei Naționale (*Instytut Pamięci Narodowej*). De asemenea, vreau să le mulțumesc lui și colaboratorilor săi de la Centrul de Istorie Poloneză Modernă Târzie [*Najnowszej*] din cadrul Institutului de Studii Politice al Academiei Poloneze de Științe din Varșovia (Instytut Nauk Politycznych Polskiej Akademii Nauk) (INP PAN), pentru că mi-au oferit ocazia de a prezenta și discuta primele descoperiri ale cercetării mele.

5. Într-un document intitulat „Raport privind începutul investigării cazului" (*Meldunek o wszczęciu rozpracowania sprawy*), la rubrica „Modalitățile de inițiere a investigației" (*Historia wszczęcia rozpracowania*), găsim următoarea informație: „La Ministerul de Justiție a fost trimisă o scrisoare aparținându-i evreicei Calka Migdał, care a reușit să fugă atunci când avea loc masacrarea evreilor în Jedwabne, și care a văzut totul și a luat parte la uciderea evreilor în Jedwabne, 1941". Însă scrisoarea ei nu este inclusă în dosare și nu știm când anume a fost trimisă Ministerului de Justiție. În dosare se află încă un document care a alertat Securitatea în legătură cu crimele de război din Jedwabne, datat 30 decembrie 1947. Intitulat „Raport", el conține următoarele: „Raportez că în orașul Jedwabne din ținutul Łomża trăia în timpul ocupației germane și lucra la municipalitate ca primar cetățeanul Karolak Marian. Descrierea lui: masiv, față rotundă, brunet la origine, acum cărunt aproape complet, în jur de 1,80m, fără semne distinctive pe față. Încă din timpul ocupației germane a fost arestat de autoritățile germane, din câte știu din cauză că își însușise diverse bunuri aparținând evreilor, fără a le împărți în mod egal cu germanii. A fost eliberat și apoi din nou arestat de germani, după care a dispărut. De curând, pe 1 decembrie 1947, am fost în Varșovia în ținutul Grochowska și l-am văzut personal pe același Karolak Marian mergând pe stradă. Imediat ce m-a recunoscut, s-a făcut nevăzut. Am vrut să îl denunț miliției sau altor autorități, dar nu se afla nimeni pe stradă la momentul

respectiv...” (UOP). Securitatea nu l-a putut găsi şi aresta pe Karolak în anii care au urmat.

6. Institutul Evreiesc de Istorie (ŻIH) din Varşovia, tomul nr. 301, documentul nr. 152 (301/152). În traducerile mele încerc să redau întocmai stângăcia lingvistică şi ortografică prezentă în documentele originale citate. Tomul nr. 301, care se găseşte la Institut, intitulat „Depoziţii individuale”, conţine peste şapte mii de depoziţii strânse imediat după război de la supravieţuitorii Holocaustului de către atunci înfiinţata Comisie Evreiască de Istorie (Żydowska Komisja Historyczna). Acestea sunt, probabil, din cauza cvasi-contemporaneităţii lor, cele mai importante surse pentru studiul Holocaustului, aşa cum a avut el loc în Polonia. Comisia Evreiască de Istorie avea filiale în câteva din oraşele mari (capitalele voievodatelor poloneze, i.e. cele mai mari unităţi teritorial, administrative) în care locuiau evrei la vremea respectivă. Astfel, spre exemplu, declaraţia lui Wasersztajn a fost făcută în faţa Comisiei Evreieşti de Istorie din Białystok, pe 5 aprilie 1945. La baza paginii se află adăugată o notă: „Martorul Szmul Wasersztajn, înregistrat de E. Sztejman; preşedintele Comisiei Evreieşti de Istorie de Voievodat, M. Turek; tradus liber din idiş de către M. Kwater”. Trebuie, de asemenea, să ţinem cont de faptul că mulţi oameni au lăsat în urmă mărturii despre experienţele lor şi că acestea pot să difere într-o anumită măsură în ceea ce priveşte informaţia de detaliu. Spre exemplu, în a doua declaraţie a sa, îndosariată la ŻIH cu numărul 301/613, Wasersztajn afirmă că la cimitir au fost ucişi cincizeci de tineri evrei şi că în total optsprezece evrei din Jedwabne au supravieţuit în urma războiului.

7. Filmul a fost difuzat pe canalul principal al televiziunii poloneze de stat în aprilie 2000 şi a fost foarte bine întâmpinat de critici. Episodul Jedwabne nu ocupă decât două minute dintr-un documentar de şaizeci şi trei de minute. Doresc să-i mulţumesc autoarei, Agnieszka Arnold, atât pentru că mi-a pus la dispoziţie scenariul interviurilor realizate în Jedwabne, cât şi pentru că nu a avut nici o obiecţie

față de hotărârea mea de a-mi intitula cartea *Vecinii*, un titlu pe care ea intenționase să-l dea documentarului său despre masacrul din Jedwabne.

Surse

1. Asemenea procese-verbale, numite *Ereignismeldung UdSSR*, au fost difuzate de cotidianul RSHA (Biroul Central de Securitate al Reich-ului) din 22 iunie 1941. Ele pot fi găsite în Bundesarchiv din Koblenz, numerotate R 58/214. Fragmente din ele au fost publicate în engleză sub numele *The Einsatzgruppen Reports*, ed. Yitzhak Arad, Shmuel Krakowski, Shmuel Spector (The Holocaust Library, New York, 1980). Nici David Engel, nici Christopher Browning, care amândoi cunosc temeinic arhivele germane privind această perioadă, nu auziseră de numele orașului Jedwabne.
2. Wiktor Nieławicki (după război s-a stabilit în Israel și și-a schimbat numele în Avigdor Kochav) a supraviețuit în urma pogromului și mai târziu, pretinzând că este etnic polonez, s-a înrolat într-un detașament antinazist de partizani. S-a întors în voievodatul Białystok cu doi colegi din detașamentul lui cândva, în 1944. Într-o zi au găsit un indicator cu Jedwabne, iar tovarășul său de drum și-a amintit numele dintr-un documentar german difuzat la știri, pe care îl văzuse în Varșovia în 1941. În acest documentar, își amintește el, era prezentat felul în care polonezii i-au ucis pe localnicii evrei după sosirea germanilor acolo, în primele zile ale ofensivei acestora împotriva URSS-ului (conversație cu Nieławicki, februarie 2000). De asemenea, în dosarele cazului Ramotowski găsim următoarea frază în declarația Juliei Sokołowska (din care voi cita mai pe larg într-unul din capitolele următoare): „Germanii au stat deoparte și au făcut fotografii ; mai apoi le-au arătat oamenilor cum i-au ucis polonezii pe evrei" (GK, SOŁ 123/630). Ținând cont de cele declarate de Nieławicki, cred că Sokołowska se referea nu la o expoziție de fotografii, ci la materialul filmat de către germani în timpul pogromului.

3. Câţiva foşti locuitori evrei ai oraşului Jedwabne erau încă în viaţă atunci când eu scriam cartea de faţă. Am vorbit cu ei despre cum era viaţa din Jedwabne înainte de război şi despre împrejurările în care a avut loc crima în masă din iulie 1941. Ei sunt Rabinul Jacob Baker (Piekarz), care a plecat din Jedwabne în 1938 şi datorită eforturilor căruia au fost publicate memoriile evreilor din Jedwabne; fratele său, Hershel Baker, care a supravieţuit în urma războiului ascunzându-se în apropiere de Jedwabne; Avigdor Kochav (Wiktor Nieławicki) din Wizna, care se afla în Jedwabne în 10 iulie 1941; Mietek Olszewicz, care a fost şi el unul dintre supravieţuitorii pogromului din Jedwabne şi unul dintre cei şapte evrei ascunşi după pogrom de familia Wyrzykowski; şi Szmul Wasersztajn (care a murit în 9 februarie 2000). Am vorbit şi cu doamna Antonina (Antosia, cum îi spun cei apropiaţi) Wyrzykowska, cu domnul Jan Cytrynowicz din Łomża, a cărui familie a trecut la religia catolică înainte de războiul din Wizna, şi cu doamna Adamczyk din Jedwabne. Mulţi alţi locuitori în vârstă din Jedwabne, cu care am stat de vorbă în timpul vizitei mele acolo, fie că nu îşi aminteau prea multe, fie că din întâmplare fuseseră plecaţi din Jedwabne în ziua masacrului.
4. Arhiva Ringelblum, în prezent aflată la Institutul Evreiesc de Istorie (ŻIH) din Varşovia, este alcătuită dintr-un set de documente descoperite sub dărâmăturile ghetoului din Varşovia, strada Nowolipki 68. În septembrie 1946 au fost dezgropate zece containere de metal conţinând prima parte a arhivei; existenţa lor a fost semnalată de către Hersz Wasser, unul din membrii echipei care a strâns această arhivă. Patru ani mai târziu, în decembrie 1950, în timpul efectuării reparaţiilor la aceeaşi clădire, a fost descoperită cea de-a doua parte a arhivei, ascunsă în două mari canistre metalice pentru lapte. Cea de-a treia parte, îngropată pe strada Świętojerska 34, s-a pierdut şi probabil că nu va mai fi niciodată recuperată.
Arhiva Ringelblum cuprinde aproape şase mii de documente (unele având două sau trei cópii), majoritatea

în polonă, idiş şi germană. Ele reprezintă o moştenire lăsată de o instituţie clandestină cunoscută sub denumirea de Arhiva de Ghetou (şi sub numele secret de *Oneg Shabbat*) şi au fost adunate între toamna lui 1940 şi vara lui 1942. Emanuel Ringelblum, născut în noiembrie 1900 şi ucis de nazişti în martie 1944, a fost istoric, profesor şi activist social şi politic. Grupul *Oneg Shabbat*, pe care el l-a întemeiat şi condus, nu era doar un centru de documentare; el şi distribuia sondaje şi informaţii complete prin aplicarea unor metode moderne de cercetare a sferei sociale. Ţelul organizaţiei era să adune cât mai multe documente privind situaţia generală şi procesul distrugerii comunităţii evreieşti din Polonia în perioada celui de-al doilea război mondial.

5. În procesul Ramotowski au fost pronunţate următoarele sentinţe: Józef Chrzanowski, Marian Żyluk, Czesław Laudański, Wincenty Gościcki, Roman Zawadzki, Aleksander Łojewski, Eugeniusz Śliwecki şi Stanisław Sielawa au fost achitaţi; Karol Bardoń a fost condamnat la moarte; Jerzy Laudański la cincisprezece ani de închisoare; Zygmunt Laudański, Władysław Miciura şi Bolesław Ramotowski la doisprezece ani de închisoare; Stanisław Zejer şi Czesław Lipiński la zece ani de închisoare; Józef Żyluk, Antoni Niebrzydowski, Władisław Dąbrowski, Feliks Tarnacki şi Roman Górski la opt ani de închisoare. Documentele de arhivă conţin câteva discrepanţe derutante în privinţa identităţii şi numărului celor aduşi în faţa instanţei în acest proces. În dosarele curţii de judecată în procesul Ramotowski se află un document scris de mână şi numit „Procesul-verbal al procesului principal" (*Protokół rozprawy głównej*), redactat cu grijă de stenograful tribunalului, Cz. Mroczkowska, în 16 mai 1949, în care găsim următoarea propoziţie: „Toţi acuzaţii sunt prezenţi la proces". Urmează o listă cu douăzeci şi două de nume însoţite fiecare de datele biografice ale acuzaţilor (GK, SOŁ 123/200-202). În dosarele de anchetă ale Securităţii din Łomża, pe de altă parte, se află un „Raport asupra modului în

care s-a desfăşurat şi încheiat procesul" (*Raport o przebiegu i wyniku rozprawy sądowej*), îndosariat în ziua următoare, 17 mai 1949, care a fost înaintat către Securitatea din Łomża, Voievodatul Białystok (UOP). În acest raport sunt însă enumerate numai şaisprezece nume ale acuzaţilor; mai mult decât atât, pe lista inclusă în el este adăugat şi un anume Aleksander Janowski, care în proces apare doar în calitate de martor (iniţial fusese arestat pe 8 ianuarie 1949, dar ulterior eliberat din detenţia preventivă). În cea mai mare parte, însă, cele două documente sunt compatibile – amândouă oferă aceeaşi informaţie cu privire la cei care au fost găsiţi vinovaţi şi cu privire la sentinţele pe care le-au primit.
Nu ştiu care ar putea fi explicaţia pentru discrepanţele respective. Cred că un document de tribunal, ca act public, întocmit în prezenţa mai multor persoane, este mult mai sigur decât un raport al Securităţii. În cele din urmă, toate aceste discrepanţe ar putea să constituie un argument în plus în favoarea ipotezei că procesul acuzaţilor în cazul Jedwabne nu a fost altceva decât un proces de rutină, o sarcină îndeplinită la repezeală de Securitate, care, din acest motiv, nu a fost foarte atentă la detalii.
Este necesar un scurt comentariu şi asupra procesului împotriva lui Józef Sobuta. Acesta se afla deja în anchetă când cazul Ramotowski a fost adus în faţa instanţei de judecată, dar nu apărea menţionat printre acuzaţi deoarece era internat la vremea respectivă la psihiatrie. Securitatea din Łomża (*Urząd Bezpieczenstwa*, UB) în mod sigur nu dorea să amâne deschiderea procesului şi a adus la cunoştinţa procuraturii, în 24 martie 1949, faptul că Sobuta va fi arestat imediat ce se va externa.
Este foarte probabil ca Sobuta să fi simulat probleme psihice. După ce a ieşit din spital nu a fost arestat, ci şi-a stabilit domiciliul în oraşul Łódź, unde a administrat un magazin până când a fost condamnat la douăsprezece luni de muncă silnică în folosul comunităţii pentru încercarea de a mitui un funcţionar de stat. Capacitatea sa mentală de a face faţă unui

proces a fost evaluată de doi psihiatri în 1953. În timpul examenului medical, Sobuta nu a putut spune care i-au fost capetele de acuzare. Întrebat fiind când părăsise lagărul de muncă, acesta a răspuns: „Când s-a deschis poarta" și a lăsat impresia generală că are probleme psihice. Însă doctorii l-au declarat apt de a face față procesului (GK, SWB 145/205). Pe tot parcursul anchetei a susținut că nu își amintește nimic. Însă în legătură cu un aspect care i-ar fi creat foarte mari probleme – după cum au subliniat mulți dintre martori, a fost principalul instigator la demontarea monumentului lui Stalin în timpul pogromului – a spus o minciună foarte ingenioasă (GK, SWP 145/267-270). Bazându-mă pe câteva declarații, făcute atât în procesul intentat lui, cât și în cel din 1949, intentat lui Ramotowski, sunt convins că a fost unul dintre cei mai activi participanți la pogrom. De ce a fost, atunci, achitat?
În 1953 a fost pus sub dublă acuzare: „de a fi luat parte la arderea de vii a sute de evrei în Jedwabne și de a fi ajutat intenționat autoritățile hitleriste ale statului german începând cu 22 iunie 1941 până în iunie 1944; precum și de a fi denunțat jandarmeriei germane un funcționar din cadrul miliției și un membru al Partidului Comunist, Czesław Krupinski, sau Kupiecki, care a fost apoi ucis de jandarmi" (GK, SWB 145/199). Iar atunci când ofițerul din Białystock care se ocupa cu anchetarea cazului, un anume Wiktor Chomczyk, a ajuns, în 2 octombrie 1953, la concluzia că nu existau motive pentru punerea sub acuzare a lui Sobuta „în chestiunea denunțării lui Czesław Kupiecki germanilor, un fost milițian în timpul administrației sovietice [din septembrie 1939 până în iunie 1941 acea parte din Polonia în care se găsea și Jedwabne s-a aflat sub ocupație sovietică]" – deodată cazul nu a mai prezentat nici un fel de interes, iar Sobuta a fost la scurt timp achitat (GK, SWB 145/274). Pare-se că nicidecum „a lua parte la arderea de vii a sute de evrei" în timpul ocupației nu reprezenta o crimă care să justifice urmărirea penală de către sistemul judiciar stalinist, fără circumstanțe agravante.

6. Atunci, de ce au divulgat inculpaţii „secretul", în loc să-i incrimineze pe germani? În primul rând, pentru că oricine, atunci când este interogat de poliţie, este luat prin surprindere şi cuprins de frică. Mai mult, în acest caz acuzaţii nu au avut prea multă libertate de mişcare, deoarece masacrul a fost un eveniment public şi toată lumea ştia ce s-a întâmplat. Nu au putut să-i mintă cu neruşinare pe anchetatorii UB, pentru că şi aceştia ştiau ce se întâmplase şi cu siguranţă că i-ar fi bătut cu bestialitate dacă ar fi încercat să fie impertinenţi. Aşă că, după cum şi era de aşteptat, ei au încercat doar să-şi minimalizeze propria implicare. Însă cadrele generale ale evenimentului nu au putut fi negate sau denaturate foarte mult.
7. GK, SOŁ 123/2.
8. GK, SOŁ 123/296.
9. Mă refer nu numai la aşa-numitul „Complot al doctorilor" de la Kremlin sau la contextul antisemit în care a avut loc procesul Slánský din Cehoslovacia, ci la un întreg curent ideologic care venea dinspre Moscova. Nicolas Werth discută despre acest fenomen într-o serie de eseuri publicate în *Stalinisme et nazisme, histoire et mémoire comparées*. În perioada 1939-1949, când aveau loc expansiunile teritoriale, războiul şi sovietizarea teritoriilor ocupate, au fost deportaţi în total în jur de 3 200 000 de oameni, majoritatea selectaţi după criterii etnice şi nu după criterii de clasă, cum s-a întâmplat în cazul „dechiaburizării". Un procent semnificativ îl reprezentau etnicii polonezi. „Duşmanul, în mod limpede, şi-a schimbat înfăţişarea în contextul celei de-a doua perioade [i.e. postbelică] de ocupaţie stalinistă. Această perioadă a fost caracterizată de obscurantism anacronic, regresiv, ca, de exemplu, antisemitismul (complet absent în cadrul primei generaţii de conducători bolşevici), iar xenofobia a luat foarte multe chipuri în numele proslăvirii «Marii patrii a Rusiei». Principalul duşman al comunismului din această perioadă era definit făcându-se uz de categoriile etnice" (Nicolas Werth,

„Logiques de violence dans l'URSS stalinienne", în *Stalinisme et nazisme, histoire et mémoire comparées*, ed. Henry Rousso, [Editions Complexe, Bruxelles, 1999], pp. 122-123).

10. Foarte interesante în acest sens sunt apelurile la clemenţă şi cererile de eliberare condiţionată. Ele au fost atât de numeroase în procesul Jedwabne, încât Tribunalul regional din Łomża a cerut, în 2 aprilie 1954, Tribunalului de voievodat din Białystok preluarea custodiei dosarelor: „Deoarece unsprezece oameni implicaţi în acest caz sunt condamnaţi la mulţi ani de închisoare, biroul procuraturii locale este însărcinat să supravegheze îndeplinirea pedepsei, iar deţinuţii fac în mod constant apeluri la clemenţă, cereri de eliberare condiţionată etc." (GK, SWB 145/786).

Înainte de război

1. *Łomża*, harta topografică a Poloniei nr. N-34-105/106 (Varşovia: Wojskowe Zakłady Kartograficzne, 1997), *verso*.
2. Kazimierz şi Maria Piechotkowie, *Bramy nieba: bóżnice drewniane na ziemiach dawnej Rzeczypospolitej* (Varşovia: Krupski i S-ka, 1996), pp. 231-232. Informaţia privitoare la istoria oraşului Jedwabne, precum şi la viaţa pe care o ducea comunitatea evreiască de aici în perioada anterioară războiului este extrasă din două surse. Una dintre ele este *Yedwabne: History and Memorial Book*, ed. Julius L. Baker and Jacob L. Baker (Jerusalem and New York: The Yedwabner Societies in Israel and the United States of America, 1980) (mai departe scris *Yedwabne*). Folosesc, de asemenea, un manuscris fără titlu, dactilografiat de Henryk Majecki, fost director al arhivelor de stat din Białystok, istoric şi autor al multor lucrări privind istoria regiunii Białystok. După cum ne informează Majecki, „există doar câteva surse referitoare la istoria interbelică a oraşului Jedwabne. Nu s-au păstrat nici documentele primăriei, nici ale biroului de *gmina*, aşa cum nu s-au păstrat nici dosarele diferitelor instituţii sociale

sau ale şcolilor din zonă. Nu există memorii despre Jedwabne din această perioadă sau arhive locale pentru ţinuturile Kolno şi Łomża, din care a făcut pe rând parte Jedwabne" (Majecki, document dactilografiat, p. 41).

3. *Yedwabne*, p. 8.
4. *Ibid.*, p. 20. Un farmacist polonez în vârstă, care în 1998 trăia încă în localitate, şi-a amintit că printre evreii din Jedwabne „nu exista aşa-numita intelighenţia. Toţi erau meşteşugari şi simpli muncitori, vizitii" (transcrierea interviurilor pentru filmul *Where Is My Older Brother Cain?* [*Gdzie jest mój brat Kain?*, manuscris nepublicat], p. 489).
5. Folosind diminutive, el i-a numit pe fraţii Sielawa „Franek şi Stashek" în timpul conversaţiei noastre din New York. Amândoi sunt menţionaţi de Wasersztajn ca fiind unii dintre cei mai înrăiţi criminali. Stanisław Sielawa se afla printre acuzaţii din procesul Ramotowski. Episodul despre cojile de cartofi aduse de micuţa Sielawa este descris în *Yedwabne*, pp. 55-56.
6. *Where Is My Older Brother Cain?*, p. 489.
7. Din punct de vedere numeric, cel mai mare partid din Polonia în perioada interbelică, cu o puternică componentă antisemită în platforma-program.
8. Gershon David Hundert este autorul unui studiu foarte interesant despre comunitatea evreiască existentă în secolul al XVIII-lea în Opatów (Opt), în care ni se pun la dispoziţie informaţii detaliate cu privire la asemenea „daruri" plătite de comunitate din 1728 până în 1784: *The Jews in a Private Polish Town: The Case of Opatów in the Eighteenth Century* (Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1992), pp. 98-104.
9. Clerul catolic din Łomża şi din vecinătate susţinea politic Partidul Naţional Democrat. Tadeusz Frączek menţionează în recenta sa teză de doctorat („Formacje zbrojne obozu narodowego na Białostocczyźnie w latach 1939-1956", Wojskowy Instytut Historyczny [Institutul Militar de Istorie], Varşovia, dosarul nr. 76) că episcopul din Łomża, Stanisław Łukomski, scria pastorale în aprilie 1928, chiar înainte de un scrutin important, cerându-le enoriaşilor săi „să nu voteze

cu socialiştii, comuniştii sau alţi simpatizanţi ai aşa-numitelor partide ţărăneşti". După alegeri a interzis procesiunile pastorale în acele parohii în care s-a votat în favoarea partidelor ţărăneşti (pp. 36-37).

Ocupaţia sovietică (1939-1941)

1. *Documents on German Foreign Policy*, ed. R.J. Sontag (Washington, D.C. : U.S. Government Printing Office, 1954), 7 :247.
2. Câteva sute de mii de cetăţeni polonezi au fost deportaţi pe teritoriul sovietic în timpul celor douăzeci de luni de administraţie sovietică în jumătate din Polonia ocupată de Armata Roşie în septembrie 1939. Apoi, ca urmare a atacului lui Hitler asupra URSS din iunie 1941, cetăţenii polonezi reţinuţi în URSS au fost „amnistiaţi", iar o parte din armata poloneză a fost masată pe teritoriul URSS. În 1942, în jur de 120 000 de oameni – soldaţi din nou-înfiinţata armată şi familiile acestora – au fost evacuaţi spre Iran. Acestor oameni li s-au luat numeroase interviuri în legătură cu experienţele pe care le-au trăit sub regimul sovietic. Iniţiativa de a strânge mărturii colective ca probe i-a aparţinut nou-numitului ambasador polonez la Moscova, profesorul Stanisław Kot, şi ea a fost pe deplin susţinută de către comandantul de atunci al Armatei Poloneze din Est, Generalul Władysław Anders. Soldaţilor şi familiilor acestora le-au fost distribuite multe chestionare. Au fost organizate sondaje, iar rezultatele lor au fost mai târziu adunate şi ordonate de Departamentul Independent de Istorie al Armatei (Referat Historyczny Biura Documentów), şi apoi de aşa-numitul Birou al documentelor (Biuro Documentów). În aprilie 1943 chestionarele completate urmau a fi transferate în grija autorităţilor civile din Londra, unde se afla guvernul polonez în exil. În jur de 12 000 de procese-verbale au ajuns la Departamentul de cercetare înfiinţat acolo de profesorul Wiktor Sukiennicki.

Pentru o descriere mai amănunţită şi pentru un studiu al ocupaţiei sovietice bazat pe aceste materiale, vezi lucrarea mea *Revolution from Abroad*. În acest studiu, fac trimitere la raportul districtual despre Łomża făcut de personalul aflat sub coordonarea profesorului Sukiennicki, unde trimiterile la Jedwabne pot fi găsite la pp. 14, 45 şi 99. Rapoarte districtuale şi chestionarele individuale pot fi găsite în arhivele Institutului Hoover din California, îndosariate în două secţiuni: the Polish Government Collection şi Anders Collection.

3. Janek Neumark, care a fost prins în 1939 în zona aflată sub ocupaţie germană, s-a întors în Jedwabne în perioada în care acesta se afla încă sub administraţie sovietică; îşi aminteşte dezamăgirea pe care a trăit-o când a realizat că sovieticii confiscaseră foarte multe proprietăţi şi arestaseră mulţi evrei (*Yedwabne*, p. 112).
4. Majecki, document dactilografiat, p. 56. Autorul nu indică sursa din care şi-a extras informaţia. Pentru o listă de nume aproape identică – cu excepţia lui Małyszew şi cu adăugarea unui anume Afanasi Fedorovich Sobolev – vezi anexa nr. 3, „Wykaz obsady kadrowej radzieckich władz terenowych w regionie łomżynskim w latach 1939-1941", în Michał Gniatowski, *W radzieckich okowach. Studium o agresji 17 września 1939 r. i radzieckiej polityce w regionie łomżynskim w latach 1939-1941* (Łomża: Łomżynskie Towarzystwo Naukowe im. Wagów, 1997), p. 296.
5. Pentru o analiză a acestui stereotip vezi capitolul meu, „A Tangled Web", în Deák, Gross, Judt, *The Politics of Retribution in Europe*, Princeton University Press, Princeton, 2000.
6. *Where Is My Older Brother Cain?*, pp. 158, 159.
7. *Ibid.*, p. 491.
8. Krzysztof Jasiewicz, Tomasz Strzembosz şi Marek Wierzbicki (ed.), *Okupacja sowiecka (1939-1941) w świetle tajnych dokumentów* (Varşovia: ISP PAN, 1996), p. 212. Strzembosz a scris, de asemenea, un lung articol intitulat „Uroczysko Kobielno", în *Karta*, nr. 5 (mai-iulie 1991: 3-27), în care citează fragmente din conversaţii, înregistrate în anii '80, cu participanţi şi martori oculari la evenimente. Gniatowski descrie

felul în care organizaţia secretă a fost distrusă de NKVD (*W radzieckich okowach*, pp. 125-127).

9. Îi sunt recunoscător dr. Dariusz Stola pentru o foarte interesantă sugestie în ceea ce priveşte modul în care aceste două evenimente ar putea fi corelate: din moment ce NKVD-ul a arestat un număr mare de oameni atunci când a descoperit organizaţia secretă din Kobielno, elitele locale ar fi putut fi anihilate aproape complet, astfel încât în iulie 1941 să nu mai fi rămas suficiente autorităţi care să împiedice valul de violenţă antisemită. S-ar putea ca această ipoteză să se apropie de adevăr. Totuşi, mărturia lui Finkelsztajn din Radziłów, pe care o citez mai jos, ne obligă să ne îndoim de faptul că elitele locale într-adevăr doreau să acţioneze cu hotărâre împotriva violenţelor antisemite din zonă.
10. Borawski ne spune că doi dintre fraţii săi locuiau în Jedwabne. Din moment ce transcrierea în idiş a câtorva nume din declaraţia în original a lui Wasersztajn este inexactă, s-ar putea ca aceştia să fie unii şi aceiaşi cu fraţii Borowski sau Borowiuk menţionaţi de Wasersztajn.
11. Jan T. Gross, Irena G. Gross, (ed.), „W czterdziestym nas matko na Sibir zesłali..." (Aneks, London, 1983), pp. 330-332.
12. Persoanele intervievate de Strzembosz dau în plus câteva nume de posibili informatori şi trădători, iar dintre acestea nici unul nu este evreiesc (Strzembosz, „Uroczysko Kobielno", pp. 10, 11, 12, 15, 16, 19, 21). În studiul său despre relaţiile dintre polonezii şi evreii din Bielorusia de vest, Marek Wierzbicki scrie că „între anii 1939-1941 fenomenul denunţării caracteriza şi societatea poloneză, mai ales în zonele cu populaţie etnic poloneză ale părţii de vest a voievodatului Białystok" (Marek Wierzbicki, „Stosunki polsko-żydowskie na Zachodniej Białorusi (1939-1941). Rozważania wstępne" [manuscris, 1999-2000], p. 15). Gniatowski citează date numerice din dosarele NKVD, cifre care arată faptul că în organizaţiile secrete poloneze din acestă zonă nu se afla nici un evreu (*W radzieckich okowach*, p. 120).

13. Jasiewicz, Strzembosz, Wierzbicki, *Okupacja sowiecka (1939-1941)*, pp. 238-241. Vezi şi Gniatowski, *W radzieckich okowach*, p. 127.

Izbucnirea războiului ruso-german şi pogromul din Radziłów

1. Conversaţia cu Wiktor Nieławicki, care la vârsta de şaisprezece ani a fugit în Jedwabne din Wizna, unde zeci de oameni fuseseră ucişi de germani imediat după sosirea trupelor de ocupaţie.
2. Pentru o analiză mai detaliată vezi capitolul intitulat „Colaborarea".
3. Personalitatea lui Karol Bardoń este mult mai clar conturată decât cea a oricărui alt acuzat din procesul Ramotowski. Parţial, acest lucru se datorează fără îndoială capacităţii sale de a se exprima în scris : a putut comunica mai bine decât ceilalţi acuzaţi şi a scris mai mult decât aceştia, şi-a exprimat mai bine remuşcările pentru faptele sale şi pare să fi avut mai mult „ghinion" în diferite momente dificile şi importante ale vieţii sale. A primit cea mai grea sentinţă dintre toţi acuzaţii, dar cu siguranţă nu a fost un protagonist al evenimentelor din acea zi. Chiar înclin să cred că, aşa cum susţine, el abia dacă şi-a făcut apariţia în piaţa oraşului. A fost condamnat la moarte din cauză că era deja în închisoare, condamnat la şase ani pentru că lucrase ca jandarm german începând din 1942.
   Primul său neajuns a fost că era originar din Silezia şi că vorbea fluent germana încă din copilărie. Ca urmare, a devenit în mod firesc un intermediar între germani şi populaţia locală din Jedwabne, şi, în timp, a sfârşit prin a fi înrolat în forţele de poliţie germane. Tatăl său era socialist, de meserie ceasornicar. Bardoń a fost înrolat în armata austro-ungară în primul război mondial, apoi a fost ucenic mecanic într-o fabrică de ceasuri şi a schimbat mai multe slujbe până când, în 1936, s-a stabilit în Jedwabne, unde lucra la întreţinerea morilor mecanice. Din martie 1939 ajunge iarăşi şomer. Avea deja şapte copii de întreţinut (GK, SOŁ 123/496-499).

4. GK, SOŁ 123/499. Mieczysław Gerward face o declaraţie similară: „Când această zonă a fost preluată de germani, Czesław Kupiecki a fost bătut de localnici şi predat jandarmeriei; l-au împuşcat împreună cu alţi câţiva evrei. Nu pot spune cine l-a bătut şi denunţat pe Czesław Kupiecki jandarmeriei, deoarece nu mă aflam la faţa locului, iar toate acestea nu sunt decât amănunte pe care le-am aflat de la oameni" (GK, SWB 145/34). Şi Julian Sokołowski, care era doar un copil la vremea respectivă, declară: „Am văzut cum cetăţeanul Kupiecki stătea lângă un zid cu mâinile ridicate şi cum germanii îl băteau cu bastoane de cauciuc [*gumą*]. Alături de germani se aflau câţiva polonezi: cetăţeanul Kalinowski, în prezent mort, împuşcat de Securitate (UB) pentru că era membrul unei bande, îl bătea şi el pe Kupiecki" (GK, SWB 145/193). Vezi, de asemenea, hotărârea luată în urma apelului lui Ramotowski la Curtea Supremă: GK, SOŁ 123/296.
5. Comisia Evreiască de Istorie de Voievodat din Białystok (Wojewódzka Żydowska Komisja Historyczna), 14.IV. 1946, declaraţia lui Menachem Finkelsztajn, „Zagłada Żydów w powiecie grajewskim i łomżyńskim w lipcu 1941 r", ŻIH. Finkelsztajn a lăsat câteva declaraţii privind experienţele sale şi ceea ce el ştia despre evenimentele care au avut loc în această perioadă în apropiere de Raziłów. Cea de-a doua mărturie a sa, pe care o voi cita în întregime, se numeşte „Zburzenie gminy żydowskiej w Radziłowie".
6. ŻIH, 301/974. În declaraţia sa în idiş din volumul care reuneşte mărturiile membrilor comunităţii evreieşti din Grajewo, Finkelsztajn oferă câteva detalii oarecum diferite; la sfârşit scrie că evreii din Radziłów – după ce s-au strâns în piaţă, unde au fost bătuţi şi mulţi dintre ei ucişi – au fost aduşi la un hambar aflat la marginea oraşului, aparţinându-i unui anume Mitkowski, şi arşi acolo (*Grayeve yizker-bukh*, ed. G. Gorin, Hayman Blum, Sol Fishbayn [Aroysgegebn fun Fareyniktn Grayever hilfs-komitet, New York, 1950], pp. 228-231). Manuscrisele despre crimă puse la dispoziţie de Finkelsztajn – bătăile

groaznice suferite de evreii adunaţi în piaţă au fost urmate de strângerea întregii comunităţi alcătuite din aproximativ „şaizeci de familii cu origini multiple, incluzând copii, părinţi şi bunici" într-un hambar unde au fost arşi de vii – este confirmată de un anonim polonez intervievat de Andrzej Kaczynski pentru un articol în *Rzeczpospolita*, 10 iulie 2000, „Nie zabijaj". Îi mulţumesc avocatului Jose Gutstein, descendent dintr-o familie evreiască din Radziłów, pentru că mi-a pus la dispoziţie o traducere în limba engleză a declaraţiei făcute în idiş de către Finkelsztajn.

7. *Rzeczpospolita*, 10 iulie 2000, „Nie zabijaj".
8. *Yedwabne*, p. 100. Unul dintre unchii lui Nieławicki a plecat cu delegaţia la Łomża (conversaţie cu Nieławicki, februarie 2000). Acest episod nu este unul lipsit de precedent. Atunci când pogromurile criminale făceau ravagii în Lwów după ce au sosit germanii în vara lui 1941, rabinul local l-a vizitat pe conducătorul de acolo al Bisericii greco-catolice, Mitropolitul Andrzej Szeptycki, pentru a-l ruga să intervină în favoarea încheierii pogromurilor.

Preliminarii

1. În timpul procesului său, Sobuta şi-a menţinut declaraţia conform căreia nu a avut nici o funcţie oficială în cadrul primăriei, mergând acolo doar ocazional pentru a face diverse reparaţii. Însă mai mulţi martori îl descriu ca „asistentul" lui Karolak sau ca „secretarul" consiliului orăşenesc (vezi, spre exemplu, declaraţiile lui Ramotowski şi Gerwad în GK, SWB 145/217, 226). Sobuta a fost declarat nevinovat la proces, deoarece, după cum am explicat anterior, nu s-a putut face nici o legătură între el şi moartea lui Kupiecki. Existau însă extrem de multe probe privind rolul său major în uciderea evreilor din Jedwabne. În procesul Ramotowski numele său apare, printre altele, în declaraţiile lui Ramotowski, Górski, Niebrzydowski, Laudański, Miciura, Chrzanowski şi Dąbrowski (GK, SOŁ 123/610, 611, 615, 618, 653, 655).

2. Atât fraţii Pecynowicz, cât şi părinţii lui Olszewicz au ignorat avertismentele propriilor copii şi nepoţi. Generaţia mai în vârstă nu accepta că sfârşitul lumii putea să aibă loc în orice moment. Tinerii şi-au petrecut acea noapte pe câmp, iar la ivirea zorilor au văzut ţărani venind în oraş, pe jos sau în căruţe, lucru care se întâmpla numai atunci când era zi de târg. La scurt timp, a început pogromul (*Yedwabne*, p. 100 ; conversaţie cu M. Olszewicz, octombrie 1999).
3. GK, SWB 145/218.
4. GK, SOŁ 123/665.
5. GK, SWB 145/506.
6. „Eugeniusz Śliwecki era atunci viceprimar şi, împreună cu primarul, a semnat o înţelegere cu cei de la Gestapo să îi ardă pe evrei... Ştiu despre o asemenea înţelegere făcută de primar şi viceprimar numai din cele auzite de la oameni" (GK, SWB 145/213). Aş dori să subliniez că împrejurările uciderii în masă a evreilor din Jedwabne în 10 iulie 1941 erau un subiect frecvent de conversaţie în oraş. Ca urmare, oamenii cunoşteau toate detaliile evenimentului la care nu participaseră neapărat în mod direct. „Populaţia locală vorbea foarte des despre uciderea evreilor în hambarul lui Śleszynski şi îşi spuneau unul altuia cine a fost cel care s-a remarcat cel mai mult în timpul crimei", scrie, spre exemplu, Henryk Krystowczyk (GK, SWB 145/235). Chiar şi astăzi, oamenii (care în cea mai mare parte s-au născut la mult timp după război) pot fi uşor făcuţi să vorbească despre aceste evenimente prin barurile din Jedwabne (vezi, de asemenea, articolul lui Andrzej Kaczynski, „Całopalenie" în *Rzeczpospolita*, 5 mai 2000). Cred că într-un sat în care oamenii îşi spun întruna unul altuia cine câţi evrei a ucis şi în ce mod, cu greu mai rămâne loc şi pentru alte subiecte de conversaţie. Cetăţenii din Jedwabne au fost astfel, asemeni lui Midas, blestemaţi din cauza lăcomiei, condamnaţi să se preocupe în permanenţă de soarta evreilor (de care doriseră să scape o dată pentru totdeauna) şi să ucidă. Antosia Wyrzykowska spune că atunci când a vizitat oraşul, la mulţi ani după război, îi era frică încă.

7. Nu putem decât să facem speculaţii în legătură cu un anumit aspect al acestor discuţii despre care vorbesc în mărturiile lor Wasersztajn şi Grądowski (care doar repetă ceea ce ştiu din auzite, dat fiind faptul că nu au participat la aceste conversaţii) – şi anume dacă, într-adevăr, germanii au sugerat ca un anumit număr de meşteşugari evrei să fie lăsaţi în viaţă şi dacă ei au fost convinşi de argumentul lui Bronisław Śleszynski conform căruia printre polonezi se aflau suficienţi meşteşugari pricepuţi. Nieławicki, care a scăpat din mulţimea de evrei în drum spre hambar, oferă o altă variantă a acestei istorii, conform căreia germanii ar fi obţinut ceea ce doreau lângă hambar. Se spune că, acolo, unul dintre „organizatorii" polonezi a promis să ofere toată forţa de muncă necesară în viitor, alcătuită exclusiv din polonezi (conversaţie cu Nieławicki, februarie 2000). Această variantă este, de asemenea, confirmată – tot din auzite, oricum – de către un ţăran polonez în vârstă, Leon Dziedzic, într-un interviu realizat de Adam Wilma şi publicat în *Gazeta Pomorska* în 4 august 2000.
8. Numărul este dat de Bardoń, care lucra la avanpostul de jandarmi şi care mai târziu a devenit el însuşi jandarm (*Schutzmann*). Conform lui Nieławicki, forţele de poliţie din oraş numărau în jur de zece jandarmi (GK, SOŁ 123/505 ; conversaţie cu Nieławicki, februarie 2000).
9. GK, SOŁ 123/621.
10. GK, SOŁ 123/607.
11. GK, SOŁ 123/612.
12. GK, SOŁ 123/619.
13. După cum spune Józef Danowski în timpul unei confruntări înscenate de Securitate între el şi Sobuta în 1953, „germanii au luat şi ei parte la acţiune, însă numai emiţând [ordine], sau, mai degrabă, dându-şi consimţământul la diferite decizii luate în timpul acestei acţiuni" (GK, SWB 145/265).

Cine i-a ucis pe evreii din Jedwabne ?

1. GK, SOŁ 123/685.
2. GK, SOŁ 123/727.
3. GK, SOŁ 123/218.
4. GK, SWB 145/630.
5. GK, SOŁ 123/631. Bardń (vezi mai jos), Nieławicki şi Kubran confirmă faptul că evreii au fost salvaţi la avanpostul de jandarmi (*Yedwabne*, p. 107; conversaţie cu Nieławicki, februarie 2000). Nieławicki confirmă şi faptul că în timpul pogromului nu s-au folosit arme de foc şi că printre ucigaşi nu au fost văzute persoane în uniformă.
6. GK, SOŁ 123/210.
7. Grupul lui Wiarus „a intrat în oraşul Jedwabne. Avanpostul miliţiei locale a fost nevoit să se apere. În tot acest timp, oamenii lui Wiarus au jefuit cooperativele locale, consiliul orăşenesc şi poşta. În timpul acestei acţiuni, unul din membrii grupului a ţinut o scurtă cuvântare oamenilor din Jedwabne, chemându-i să lupte împotriva guvernului" (Henryk Majecki, *Białostocczyzna w pierwszych latach władzy ludowej 1944-1948* [PWN, Varşovia, 1977], p. 181).
8. După război, diferite detaşamente de partizani anti-germani şi-au continuat activitatea, de data aceasta îndreptată împotriva autorităţilor de stat susţinute de Partidul Comunist. Detaşamente ale Forţelor Armate Naţionale (Narodowe Siły Zbrojne – NSZ), ale Organizaţiei Militare Naţionale (Narodowa Organizacja Wojskowa – NOW) şi ale Asociaţiei Militare Naţionale (Narodowy Zwiazek Wojskowy – NZW) care erau active în această regiune au ucis numeroşi evrei, comunişti şi alte persoane pe care le considerau indezirabile. În teza de doctorat a lui Frączek („Formacje zbrojne obozu narodowego na Białostocczyźnie w latach 1939-1956"), citată anterior, găsim o informaţie amplă cu privire la acest aspect al activităţii desfăşurate după război de organizaţiile respective (vezi pp. 150-151, 187, 194, 254, 297). Pe lângă alte execuţii, este cunoscut faptul că în

Jedwabne un detaşament condus de „Sęp" le-a ucis, în 24 septembrie 1945, pe Julia Karolak, care avea un magazin în oraş, şi pe fiica acesteia (p. 385). Dacă a fost vorba de un un jaf nereuşit sau de nişte răfuieli mai vechi nu se poate stabili acum, însă mult timp după război fiecare locuitor al oraşului trebuie să fi fost conştient de înclinaţia organizaţiilor secrete anticomuniste spre „a pedepsi", incluzând execuţiile. După cum spune Tomasz Strzembosz, „în această zonă... războiul nu a durat cinci sau şase ani (1939-1944, 1939-1945), ci, mai degrabă, zece sau chiar treisprezece (1939-1949, 1939-1952) şi în unele locuri chiar mai mult... Nu departe de malul râului Biebrza şi de Jedwabne se află un mic cătun, Jeziorko ; acesta este locul în care un urmaş, cu pseudonimul «Ryba», al partizanilor din regiunea Białystok a fost ucis în 1957" (Strzembosz, „Uroczysko Kobielno", p. 5).

9. GK, SOŁ 123/309. Bardoń prezintă mai amănunţit acest episod în autobiografia sa, scrisă în 1952. El susţine că acest lucru s-a întâmplat seara, când hambarul era deja în flăcări. Deodată, în curtea jandarmeriei „au apărut trei civili, pe care nu îi cunoşteam, tineri de douăzeci şi doi de ani – unul a înşfăcat un tăietor de lemne şi l-a luat cu forţa în piaţă ; alţi doi criminali încercau să îi ia pe ceilalţi doi tăietori de lemne. Auzind ţipete în curte, comandantul postului, *Hauptwachmeister* Adamy, a ieşit în fugă şi le-a spus aceste cuvinte agresorilor : «Deci – opt ore nu v-au fost de-ajuns să faceţi ce vreţi cu evreii, a trebuit să veniţi şi aici. Plecaţi de aici !» I-a alungat pe criminali ; cei doi tăietori de lemne au rămas ; însă al treilea fusese deja luat de acolo" (GK, SOŁ 123/504, 505).

10. Înainte de acest pasaj Bardoń scrie următoarele : „Lucram toată ziua în curte cu Dombrowski şi nu am văzut nici măcar un singur jandarm necunoscut sau un ofiţer de la Gestapo" (GK, SOŁ 123/506).

11. Józef Sobuta şi opt dintre acuzaţii din procesul Ramotowski.

12. Czesław Lipiński, spre exemplu, declară : „Stăteam cu acest baston [pe stradă] de vreo cincisprezece minute, dar nu am putut privi cum îi omorau, aşa că am

plecat acasă". Dar cu siguranţă că s-a oprit undeva pe drum pentru a lua parte la atrocităţi, pentru că este greu de crezut ca în acest proces cineva să fie condamnat la zece ani închisoare doar pentru că şi-a petrecut cincisprezece minute stând în piaţă şi ţinând în mână „un baston" (GK, SOŁ 123/607).

13. GK, SOŁ 123/655.
14. GK, SOŁ 123/668.
15. GK, SOŁ 123/726.
16. GK, SOŁ 123/620.
17. *Where Is My Older Brother Cain?*, p. 490. O femeie în vârstă, Bronisława Kalinowska, a declarat în timpul procesului: „În 1941, când armata germană de ocupaţie a intrat pe teritoriul oraşului Jedwabne, populaţia locală a început să îi omoare pe evrei şi nu se putea privi la felul în care îi torturau pe evrei" (GK, SOŁ 123/686). Când am vorbit cu doamna Adamczyk în Jedwabne (octombrie 1999), care, fiind doar un copil, nu a avut voie să iasă din casă în ziua respectivă, şi-a luat capul în mâini amintindu-şi de sunetele înspăimântătoare pe care le scoteau oamenii şi de duhoarea îngrozitoare emanată de corpurile care ardeau (vezi, de asemenea, articolul menţionat anterior, „Całopalenie", *Rzeczpospolita*, 5 mai 2000).
18. Adam Wilma, „Broda mojego syna", *Gazeta Pomorska*, 4 august 2000.

Crima

1. O ilustrare a modului în care populaţia unui oraş mic s-a comportat în asemenea împrejurări este însemnarea din 13 aprilie 1942, din *Dziennik lat okupacji zamojszczyzny* (Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza, Lublin, 1958), a lui Zygmunt Klukowski: „Panica evreilor este şi mai mare. Încă de dimineaţă îi aşteptau pe jandarmi şi pe cei de la Gestapo... Tot felul de neisprăviţi s-au furişat aproape de oraş; au sosit multe căruţe de la ţară, şi toţi au aşteptat toată ziua, pregătindu-se pentru momentul în care vor putea începe să jefuiască. Din mai multe direcţii aflăm

vești despre comportamentul scandalos al populației poloneze, despre jefuirea locuințelor evreiești abandonate. Cu siguranță că orașul nostru nu va rămâne codaș în această privință" (p. 255). În legătură cu fenomenul „valului de pogromuri", vezi capitolul „Anacronism", nota 1, în care este descris un val de pogromuri care în 1919 au făcut ravagii în apropiere de Kobuszowa. În ceea ce privește participarea acelorași persoane la pogromuri succesive, vezi și declarația lui Finkelsztajn despre evenimentele din Radziłów.

2. Citez din declarația lui Danowski din august 1953 (GK, SWB 145/238). În declarația din 31 decembrie 1952 menționează faptul că s-a distribuit votcă în fața sediului primăriei. Știm din documentele de la proces că Danowski era un alcoolic. Este posibil, atunci, ca votca pe gratis să fi fost un detaliu care să-i fi rămas bine întipărit în memorie (GK, SWB 145/185, 186, 279).
3. *Yedwabne*, p. 102. Oamenii știau din experiență că, lăsate nesupravegheate, casele lor ar putea fi sparte. Nieławicki, spre exemplu, înainte de a fugi pe câmp în acea zi, și-a luat pe el două perechi bune de pantaloni și două cămăși, așteptându-se să își găsească la întoarcere casa jefuită. Știm și de la Laudański că evreii s-au adunat în piață sub pretextul că trebuia făcută curățenie.
4. *Ibid.*, p. 103.
5. GK, SOŁ 123/503.
6. GK, SOŁ 123/734.
7. GK, SOŁ 123/503.
8. GK, SOŁ 123/503, 504.
9. GK, SOŁ 123/683.
10. GK, SOŁ 123/675.
11. Yedwabne, p. 103.
12. ŻIH, 301/613.
13. GK, SOŁ 123/675 ; ŻIH, 301/613 (aceasta este a doua declarație a lui Wasersztajn). Când l-am întrebat pe Nieławicki ce a observat când a fost adus în piață, mi-a spus că nu s-a prea uitat în jur, ci mai degrabă a încercat să ajungă în centrul mulțimii, deoarece aceasta era strâns încercuită de un grup de oameni

care agitau ciomege şi alte obiecte ascuţite, lovind pe oricine se afla aproape de ei (conversaţie cu Nieławicki, februarie 2000). Câţiva dintre martorii pe care i-am citat deja au în minte imaginea bătăii crunte administrate evreilor aflaţi în piaţă atunci când spun că a fost o privelişte „la care era imposibil să te uiţi".

14. GK, SOŁ 123/681.
15. ŻIH, 301/613.
16. GK, SOŁ 123/686.
17. GK, SOŁ 123/614.
18. GK, SOŁ 123/653.
19. GK, SWB 145/255. Pe lângă Adam Grabowski, alţi martori, precum şi agresori descriu la fel episodul. Astfel, Julian Sokołowski declară: „Îmi amintesc că atunci când evreii erau goniţi [către hambar], cetăţeanul Sobuta i-a dat băţul său rabinului şi i-a ordonat să îşi agaţe pălăria în el şi să strige «Războiul are loc din cauza noastră, războiul are loc pentru noi». Toată această mulţime de evrei aflată în drum spre hambar striga «Războiul are loc din cauza noastră, războiul are loc pentru noi»" (GK, SWB 145/192); vezi şi declaraţiile lui Jerzy Laudański (GK, SOŁ 123/665), Stanisław Danowski (GK, SWB 145/186) şi Zygmunt Laudański (GK, SOŁ 123/667).
20. GK, SOŁ 123/666.
21. *Yedwabne*, p. 103.
22. GK, SOŁ 123/618. Bardoń a avut un oarecare rol şi în afacerea „eliberării" de petrol lampant de la depozit – de care se putea să fie responsabil ca mecanic. Dar, în declaraţia sa, el afirmă că i-a cerut lui Niebrzydowski să elibereze petrol lampant „din motive tehnice şi nu pentru a da foc hambarului plin cu oameni" (GK, SOŁ 123/505).
23. *Yedwabne*, p. 113.
24. *Rzeczpospolita*, 10 iulie 2000, „Nie zabijaj".
25. GK, SOŁ 123/685. Vezi şi declaraţia lui Władysław Miciura, care spune: „De atunci încolo l-am văzut numai pe Józef Kobrzyniecki, care dădea foc hambarului" (GK, SOŁ 123/655).
26. GK, SOŁ 123/684.

27. GK, SOŁ 123/734.
28. GK, SOŁ 123/506.
29. *Rzeczpospolita*, 10 iulie 2000, „Nie zabijaj".
30. Adam Wilma, „Broda mojego syna", *Gazeta Pomorska*, 4 august 2000.

Deposedarea

1. GK, SOŁ 123/631, 632, 675, 676, 677, 682, 683.
2. GK, SWB 145/168.
3. GK, SWB 145/164, 165.
4. GK, SWB 145/253. Sobuta, bineînţeles, a negat că îşi însuşise bunuri care aparţinuseră evreilor. „După uciderea populaţiei evreieşti am ocupat o locuinţă evreiască pentru că eu nu aveam una a mea. Când am intrat în locuinţă am văzut că nu era nici mobilă, nici altceva, aşa că nu am nimic de felul ăsta. Toate bunurile evreieşti rămase au fost aduse la primărie şi nu ştiu ce s-a întâmplat apoi cu ele" (GK, SWB 145/267).
   Merită menţionat faptul că fenomenul aproprierii bunurilor altora are şi un limbaj codificat. Cuvintele *pożydowski* şi *poniemiecki* sunt imediat înţelese de un vorbitor polonez nativ ca proprietate „rămasă de la evrei" sau „rămasă de la germani". Dacă, pe de-o parte, prin analogie se foloseau şi expresiile *poangielski* sau *pofrankuski*, un vorbitor nativ şi-ar da seama că indiferent cine a pronunţat acele cuvinte a făcut o greşeală – un rusofilism, mai exact – şi că ar fi trebuit să folosească în loc *po angielsku* sau *po frankusku*. Aceste expresii înseamnă „în limba engleză (sau în limba franceză)", şi nu pot fi folosite pentru a denota o fostă proprietate franceză sau engleză. Mai simplu spus, datorită hazardului istoriei, evreii şi germanii erau singurele popoare ale căror proprietăţi au fost însuşite de către polonezi.
5. GK, SWB 145/165.
6. GK, SOŁ 123/728.
7. Despre Karolak, vezi capitolul „Istoricul evenimentelor", nota 5. Fraţii Laudański sunt menţionaţi într-un

document numit „DO Komitetu Centralnego P.P.R. w Warszawie". Acest document a fost primit de Comisia Centrală de Control (Centralna Komisja Kontroli) a Comitetului Central al Partidului Comunist (KPP) în 2 octombrie 1948, şi apoi fără îndoială că a trecut la serviciul de securitate – se află în prezent în dosarele de anchetă ale Securităţii din Łomża (UOP).

8. În 19 mai 2000, în *Rzeczpospolita*, al doilea cotidian important din Polonia după *Gazeta Wyborcza*, Andrzej Kaczynski îşi încheie cu aceste cuvinte cea de-a doua parte a excelentului său reportaj, „Oczyszczanie pamięci", despre masacrarea evreilor din Jedwabne.

Detalii biografice

1. GK, SOŁ 123/718.
2. GK, SOŁ 123/712.
3. GK, SOŁ 123/498.
4. GK, SOŁ 123/273-274.
5. Această lungă descriere a lui Jerzy Laudański poate fi găsită într-un document intitulat „Arkusz informacyjny 'dossier' na podejrzanych o przestępstwa przeciwko Panstwu", aflat împreună cu alte materiale de anchetă ale Securităţii din Łomża în arhivele din Białystok ale UOP.
6. GK, SOŁ 123/809.
7. GK, SOŁ 123/702.

Anacronism

1. Iată, spre exemplu, descrierea unor evenimente care „au izbucnit în primăvara lui 1919 în partea estică a Galiţiei de Vest. Acolo au avut loc ample şi extrem de brutale [*potężne i bestialskie*] mişcări ţărăneşti antisemite, reminiscenţe ale «măcelului şi jafului» care au făcut ravagii în acelaşi teritoriu în timpul mişcării conduse de Jakub Szela în primăvara lui 1846". Am citat dintr-un articol semnat de un profesor de istorie şi un patriot local din oraşul

Kolbuszowa, care nu îi compătimea în mod special pe evrei. „Grupuri imense de oameni s-au strâns la momentul respectiv, bărbaţi, femei şi tineri; mergeau cu căruţele din oraş în oraş înarmaţi cu bâte, îi băteau şi îi prădau pe evrei, jefuindu-le prăvăliile şi casele... În acele zile polonezii credeau", continuă autorul, „că evreii care îi urau pe catolici şi le spuneau «goim» adăugau puţin sânge de copii catolici în maţa...Nu se ştie de unde provine această credinţă, dar ea exista, iar mamele catolice obişnuiau să-şi pedepsească copiii neascultători invocând această credinţă, spunându-le, cu alte cuvinte, că evreii îi vor omorî dacă nu se poartă cum trebuie. [Îmi aduc aminte cum bona mea obişnuia să mă sperie spunându-mi că mă vor lua ţiganii dacă nu mă cuminţesc]. În Glinik a dispărut o fată, iar un grup mare de ţărani au luat cu asalt casele evreilor, bătându-i şi chiar ucigându-i pe evrei şi jefuindu-le prăvăliile şi casele. O asemenea veste şocantă [i.e. că o fată a fost ucisă de evrei pentru a prepara maţa] s-a răspândit repede printre ţăranii dintr-un teritoriu foarte mare şi a avut ca efecte acţiuni extrem de agresive, de monstruoase şi de crude din partea ţăranilor [*olbrzymie i agresywne, niezmiernie okrutne, akcje chłopskie*]. Începând cu 1 mai [1919] grupuri mari înarmate cu bâte, topoare, furci şi alte instrumente asemănătoare au asaltat casele evreieşti...totul sfârşindu-se cu pogromuri şi jafuri de proporţii" (Halina Dudzińska, „Kolbuszowa i kolbuszowianie w okresie narodzin II Rzeczypospolitej Polskiej i walki o ustalenie jej granic", *Rocznik Kolbuszowski*, nr. 3 [Kolbuszowa, 1994]: 129).

2. Pogromul, care a durat aproape o zi întreagă (4 iulie 1946), a implicat participarea a sute de locuitori din Kielce şi s-a soldat cu uciderea a patruzeci şi doi de evrei. A început de la o acuzaţie inventată de un copil care, instigat de tatăl său, a declarat că fusese ţinut în captivitate pentru câteva zile în pivniţa unei clădiri în care locuiau evreii care au supravieţuit

sau care reveniseră în Kielce (pare-se pentru a-i colecta sângele în timpul unei crime rituale) – întâmplător, în această clădire nu exista nici o pivniță. Un detașament al Miliției (Milicja Obywatelska – MO) a fost apoi trimis să perchezitioneze casa și să cerceteze cazul, iar pogromul a început. Atât milițieni, cât și soldați în uniformă au fost implicați în masacru. Cu siguranță că forțele de securitate au dat dovadă de o incompetență fără margini prin felul în care au luat atitudine față de evenimentele în curs – poate chiar de mârșăvie. Principalul aspect dezbătut de istoricii și jurnaliștii polonezi în legătură cu acest eveniment (dezbaterea fiind singura luare de atitudine față de chestiune, deoarece ea a fost considerată un subiect tabu în timpul regimului comunist) a constat din întrebarea dacă nu cumva toată întâmplarea fusese provocată în mod deliberat de Securitate. Cel mai bun studiu despre pogromul din Kielce poate fi găsit în Bożena Szaynok, *Pogrom Żydów w Kielcach 4 VII 1946 r.* (Wydawnictwo Bellona, Varșovia, 1991). Pentru un studiu bine documentat despre pogromul din Cracovia, vezi teza de licență nepublicată a Annei Cichopek, „Z dziejów powojennego antysemityzmu – pogrom w Krakowie II sierpnia 1945 r", Universitatea Jagiellonă, Cracovia, 1998.

3. „De curând", scria, în august 1946, președintele Comitetului Evreiesc din Częstochowa, Brener, „un copil creștin în vârstă de unsprezece ani care trecea împreună cu mama sa pe strada Garibaldi, unde locuiesc mulți evrei, a arătat înspre o casă în care, susținea el, evreii l-au ținut închis timp de două zile. De data aceasta vecinii creștini l-au luat în râs pe băiat și l-au trimis de acolo... Chiar dacă pericolul este aproape depășit și oamenii încep să gândească normal, acest episod i-a îngrozit pe cei din cartierul nostru. Oamenii au început să-și închidă magazinele și să-și încuie locuințele, pregătindu-se să fugă. Încotro? Nimeni nu știe și nimeni nu poate spune" (*Głos Bundu*, nr. 1 [Varșovia, august 1946]. Vezi și *Upiorna dekada*, Universitas, Cracovia, p. 104, p. 105.

Ce îşi amintesc oamenii ?

1. Aharon Appelfeld, „Buried Homeland”, *New Yorker*, 23 noiembrie 1998, pp. 48, 51, 52.
2. *Ibid.*, p. 54.
3. Din prefaţa semnată de Hochberg-Marianska la o carte din 1947, alcătuită din mărturiile individuale ale unor copii evrei care au supravieţuit războiului, aflăm că cei câţiva polonezi care i-au ajutat pe evrei în timpul războiului au cerut să rămână anonimi, temându-se de reacţia ostilă a membrilor propriei comunităţi în cazul în care faptele lor din timpul războiului ar deveni cunoscute (prefaţa semnată de Maria Hochberg-Marianska la *Dzieci oskarżają* (Centralna Żydowska Komisja Historyczna w Polsce, Cracovia, 1947). Acesta era un fenomen general. Vezi şi, spre exemplu, Nechama Tec, *Dry Tears : The Story of a Lost Childhood* (Oxford University Press, New York, 1984). Este un subiect fascinant – de ce acelora care vor fi mai târziu declaraţi Drepţi între popoare să le fi fost teamă de propriii lor vecini, în cazul în care aceştia ar fi aflat că îi ajutaseră pe evrei în timpul războiului ? Din două motive, cred. În primul rând, se temeau să nu fie jefuiţi. În mentalitatea populară, evreii erau asociaţi cu banii, iar oamenii erau convinşi că, drept urmare, toţi cei care le oferiseră adăpost evreilor în timpul războiului trebuie să se fi îmbogăţit. Dar mai exista încă un motiv. Comportamentul din timpul războiului al celor în cauză a încălcat normele sociale general acceptate, demonstrând că aceştia erau diferiţi de toţi ceilalţi şi că, din acest motiv, constituiau un pericol pentru comunitate. Reprezentau o ameninţare pentru ceilalţi, deoarece puteau oricând depune mărturie. Puteau oricând spune ce s-a întâmplat cu localnicii evrei pentru că ei nu erau – fie datorită faptelor lor, fie datorită neimplicării lor în acţiune – parte dintr-o comunitate în care legăturile dintre membrii ei erau determinate de păstrarea tăcerii în legătură cu acest subiect.

4. Organizaţiile secrete, aşa cum am explicat în nota 8, cap. „Cine i-a ucis pe evreii din Jedwabne?", au continuat să existe încă mult timp după ce au fost încheiate ostilităţile împotriva germanilor.
5. Nepotul lui Wyrzykowski, Jarosław Karwowski, a scris această declaraţie la Milanówek, în 2 mai 1962 (ŻIH, 301/5825, conversaţie cu Wyrzykowska, octombrie 1999).

Responsabilitate colectivă

1. Richard Breitman, *The Architect of Genocide: Himmler and the Final Solution* (Alfred Knopf, New York, 1991), pp. 171-173.
2. „Maria trebuia să dea un telefon. Am intrat într-o mică patiserie, deoarece ea crezuse că acolo aveau telefon. S-a dovedit exact contrariul; nu era nici un telefon. Văzând asta, Maria s-a hotărât să mă lase singur preţ de câteva minute, mi-a cumpărat o prăjitură, a ales cea mai retrasă masă şi mi-a spus că se va întoarce imediat după ce va da telefon. Acelaşi lucru i l-a spus şi femeii care ne servea, fără îndoială, proprietara magazinului. Mi-am mâncat prăjitura şi nu era deloc treaba mea ce pălăvrăgeau femeile între ele (nu era nici un bărbat de faţă). Totuşi, după o vreme am realizat că lucrurile stăteau cu totul altfel. Mi-era imposibil să nu-mi dau seama că mă aflam în centrul atenţiei. Femeile – poate vânzătoare, poate cliente – se strânseseră în jurul proprietarei, vorbind în şoaptă şi în acelaşi timp urmărindu-mă cu atenţie. Deşi copil, fiind evreu, aveam deja suficientă experienţă în a mă ascunde, astfel încât să înţeleg imediat ce însemnau toate acestea şi ce puteau prevesti...
Aproape că le simţeam fizic privirile... Femeile mă fixau cu privirea ca şi când aş fi fost un monstru a cărui existenţă în sine punea sub semnul întrebării înseşi legile naturii. Şi, ca şi cum ar fi trebuit să se hotărască într-o clipă ce să facă cu mine, căci lucrurile nu puteau rămâne aşa..., am auzit: «Un evreu, nu încape nici o discuţie, un evreu»... «Ea cu siguranţă

nu este, dar el – un evreu»... «Ni l-a lăsat nouă pe cap»... Femeile discutau ce să facă cu mine. Proprietara a deschis uşile care dădeau înspre camera din spate, unde se afla probabil bucătăria, şi a strigat: «Hela, Hela, vino să vezi». Iar după un timp respectiva Hela şi-a făcut apariţia. Purta un şorţ plin de făină. Fusese în mod evident întreruptă din lucru. Toate celelalte aşteptau ca ea să îşi spună părerea, în mod evident contând pe ea. Probabil că era o autoritate în diverse probleme sau chiar era un fel de expert în probleme rasiale – într-o patiserie, care pentru mine încetase de atunci să mai fie un loc calm şi liniştit. În orice caz, încă o pereche de ochi pătrunzători începuseră să mă examineze...
Nu mai aveam cum să nu înţeleg că situaţia în care mă aflam se înrăutăţea cu fiecare moment care trecea. Femeile nu se mai mulţumeau doar să mă observe de la distanţă... Poate că voiau confirmarea, o justificare finală a deciziei la care urmau să ajungă (sau la care chiar ajunseseră deja). Căci o auzisem pe una dintre ele spunând: «Trebuie să chemăm poliţia».
Discutând în continuare asupra problemei, cuprinse de o curiozitate din ce în ce mai mare, au venit mai aproape de masa la care stăteam. Şi astfel a început interogatoriul. Prima dată una dintre ele m-a întrebat cum mă cheamă. Aveam acte false, îmi învăţasem noile date de identitate – şi am răspuns politicos. O alta era curioasă de tipul de relaţie pe care o aveam cu femeia care mă adusese acolo – de data aceasta am răspuns fără să mint... Au continuat să mă asalteze cu întrebări: cu ce se ocupau părinţii mei, de unde eram, unde fusesem de curând, încotro mă îndreptam... şi aşa mai departe. Au încercat să-mi pună întrebările cu blândeţe, uneori chiar pe un ton prietenos. Cu toate acestea, nu m-am lăsat înşelat de tonul lor, căci, la urma urmei, dincolo de el nu se afla nimic altceva decât furie şi agresivitate. Îmi vorbeau ca unui copil – dar, totuşi, în acelaşi timp ca unui acuzat sau criminal recunoscut de toţi ca atare.

Acum, privind în urmă, nu cred că erau conduse de resentimente sau de ură. Mai degrabă se temeau de problema cu care se confruntau deodată şi erau pregătite să facă orice – prin orice mijloace şi cu orice preţ – pentru a scăpa de ea cât mai repede posibil... Femeile mi-au pus diverse întrebări, la care până atunci încetasem să mai răspund, mai mult mormăind un «da» sau un «nu»... Totuşi, auzeam nu doar întrebările ce-mi erau adresate direct, ci şi comentariile pe care femeile le făceau cu voce mai înceată, de-o parte, parcă numai pentru ele, dar în aşa fel încât să le pot auzi şi eu. Cel mai adesea pronunţau cuvântul ameninţător «evreu», dar pe lângă asta, şi mai terifiant, repetau: «Trebuie să chemăm poliţia». Eram conştient că acest lucru echivala cu o condamnare la moarte... nu erau nicidecum stăpânite de o ură incontrolabilă... Erau femei obişnuite, energice, cumsecade în felul lor, muncitoare şi fără îndoială făceau eforturi mari pentru a-şi întreţine familiile, date fiind condiţiile grele în care se trăia în timpul ocupaţiei. Nu aş exclude nici posibilitatea ca ele să fi fost mame şi soţii exemplare, poate chiar persoane religioase, cu nenumărate virtuţi. Se treziseră însă într-o situaţie care pentru ele părea problematică şi de care se simţeau ameninţate, astfel că voiau să îi facă faţă. Nu se gândeau totuşi şi cu ce preţ. Poate că asta le depăşea imaginaţia – deşi trebuie să fi ştiut care erau consecinţele dacă «îi chemau pe ei» – sau poate că pur şi simplu toată situaţia le depăşea din punct de vedere moral" (Michał Głowiński, „Kwardans spędzony w cukierni", în *Czarne Sezony* [Varşovia: Open, 1998], pp. 93-95; traducere în engleză de Marci Shore).

3. Michał Cichy, „Polacy-Żydzi: czarne karty Powstania Warszawskiego", *Gazeta Wyborcza*, 29-30 ianuarie 1994.

O nouă metodă de abordare a surselor

1. În 1987, un eminent om de litere, Jan Błonski, a publicat un foarte bun eseu intitulat „The Poor Poles Look at the Ghetto" (titlul face aluzie la poemul lui Czesław Miłosz „The Poor Christians Look at the Ghetto"), în care sugera că polonezii aveau *responsabilitatea* lor pentru uciderea în masă a evreilor. El face prima distincţie importantă negând *participarea* polonezilor la atrocităţi. Conform acestuia : „Cineva poate fi responsabil de o crimă fără a fi luat parte efectiv la înfăptuirea ei. Responsabilitatea noastră vine din faptul că am dat înapoi, că nu am făcut suficiente eforturi pentru a rezista". Redacţia onorabilului săptămânal catolic *Tygodnik Powszechny*, în care a fost publicat eseul, a fost asaltată cu scrisori de protest de la cititori şi constrânsă să publice „O replică lui Jan Błonski", semnată de un distins avocat, care în trecut apărase câţiva membri ai opoziţiei în procese politice şi care el însuşi fusese condamnat la moarte de un tribunal stalinist în anii '50. Cu această ocazie el s-a simţit obligat să apere „onoarea" compatrioţilor săi, care erau, în opinia sa, calomniaţi în masă de argumentul lui Błonski. Eseurile lui Jan Błonski şi Władysław Siła-Nowicki, alături de alte articole publicate în continuarea eseului lui Błonski, precum şi o discuţie pe aceste teme ce a avut loc în timpul unei conferinţe organizate la Ierusalim un an mai târziu se regăsesc în volumul publicat în limba engleză *My Brother's Keeper ? Recent Polish Debates on the Holocaust*, ed. Antony Polonsky (Routledge, London, 1990).

Este posibil să fii în acelaşi timp şi victimă şi călău ?

1. Vezi capitolul meu, „A Tangled Web", în Deák, Gross and Judt, *The Politics of Retribution in Europe*, (Princeton University Press, Princeton, 2000).

2. Atina Grossman, „Trauma, Memory and Motherhood: Germans and Jewish Displaced Persons in Post-Nazi Germany, 1945-1949", *Archiv für Sozialgeschichte* 38 (1998), 215-239, mai ales capitolul introductiv, „Introduction: Different Voices on 'Armes Deutschland' ", pp. 215-217. Vezi şi Hannah Arendt, „The Aftermath of Nazi Rule", *Commentary*, octombrie, 1950, pp. 342-353. Existau şi alte motive care puteau fi folosite pentru insuflarea unui sentiment de victimizare printre germani, în special larg răspânditele şi repetatele violuri asupra femeilor germane făcute de către soldaţii Armatei Roşii şi soarta refugiaţilor şi a exilaţilor din Prusia estică, Silezia şi Sudeţi. Vezi Norman Naimark, *The Russians in Germany: A History of the Soviet Zone of Occupation, 1945-1949* (Harvard University Press, Cambridge, Belknap Press, 1995).
3. Pentru detalii privind personalităţile „vechilor comunişti", în special Jakub Berman (1901-1984) şi Hilary Minc (1905-1974), vezi volumul de interviuri publicat de Teresa Torańska, *Oni: Stalin's Polish Puppets* (Collins Harvill, Londra, 1987). Amândoi proveneau din familii evreieşti şi au devenit membri marcanţi ai Partidului Comunist în perioada războiului, timp în care s-au aflat în Uniunea Sovietică. La sfârşitul anilor '40 şi începutul anilor '50 erau membri ai Biroului politic al Partidului Comunist Polonez (Komunistyczna Partia Polsky – KPP), în cadrul căruia Berman era responsabil cu sistemul de securitate, iar Minc cu controlul asupra economiei.
4. Łukasz Kaminski, *Strajki robotnicze w Polsce w latach 1945-1948* (GAIT Wydawnictwo s.c., Wrocław, 1999).
5. Vezi „Anacronism", nota 2, pentru câteva informaţii privind contextul în care a avut loc pogromul din Kielce.
6. Kaminski, *Straji robotnicze w Polsce w latach 1945-1948*, p. 46.
7. Citat în Gross, „A Tangled Web", în Deák, Gross, Judt, *The Politics of Retribution in Europe*, Princeton University Press, Princeton, 2000, p. 111.
8. *Yedwabne*, p. 98.

Colaborarea

1. Pentru o scurtă istorie contextualizată a aplicării acestui concept, vezi studiul meu „Social History of War and Occupation in Europe”, în Deák, Gross, Judt, *The Politics of Retribution in Europe*, Princeton University Press, Princeton, 2000, pp. 23-32.
2. Krystyna Kersten, *Narodzyny systemu władzy*. Polska *1943-1948* (Libella, Paryż 1986), p. 172.
3. În 1948, editura Cyztelnik a avut iniţiativa de a strânge, în vederea publicării, materiale inedite în care autorii lor evocau viaţa din perioada războiului. Toate materialele primite la editură au fost publicate un sfert de secol mai târziu în patru volume intitulate *Wieś polska 1939-1948, materiały konkursowe*, ed. Krystyna Kersten şi Tomasz Szarota (Varşovia : PWN, Varşovia, 1971). Citatele de mai sus au fost extrase din două astfel de manuscrise care fuseseră interzise de către cenzură şi nu apăruseră în textul publicat. Accesul la materialele originale mi-a fost înlesnit de către profesorul Tomasz Szarota, care conduce Centrul de Istorie Poloneză de după 1945 din cadrul Academiei Poloneze de Ştiinţe, unde se află păstrate aceste materiale. Îi mulţumesc foarte mult pentru ajutor.
   Se poate ca această deschidere totală a oamenilor simpli care în 1948 au trimis unei instituţii oficiale amintirile lor, neţinând cont de versiunea oficial aprobată cu privire la evenimentele respective, să-i surprindă pe unii. Citatele de mai sus pot fi găsite în manuscrisele nr. 20 (931), p. 4, şi 72 (1584), p. 5.
   Într-o altă sursă – catalogul cunoscutei expoziţii de fotografie în care sunt prezentate scene ale participării Wehrmacht-ului la masacrarea evreilor de pe frontul de est (*The German Army and the Genocide*, ed. Hamburg Institute for Social Research [The New Press, New York, 1999], p. 81) – găsim o foarte frumoasă fotografie a unui soldat german stând pe o motocicletă înconjurat de un grup de tinere femei care îi zâmbesc şi îi oferă mâncare şi băutură. Titlul este

următorul: „Ucrainence oferind alimente" („Ukrainian women offer refreshments"). Această imagine se încadrează foarte bine în iconografia sovietică oficială privind felul în care era întâmpinată Armata Roşie atunci când „elibera" aceste teritorii în septembrie 1939. O altă referinţă interesantă cu privire la primirile prietenoase făcute trupelor Wehrmacht-ului în vara anului 1941, care înaintau în aceste teritorii, poate fi găsită în filmul documentar realizat de Ruth Beckermann şi intitulat *East of War*. Ruth Beckermann a vizitat sus-menţionata expoziţie în timpul prezentării ei la Viena şi a realizat interviuri filmate cu câţiva bărbaţi mai în vârstă prezenţi acolo. Majoritatea fuseseră în Wehrmacht şi au avut astfel ocazia să-şi povestească istoriile incredibile.

4. Iată, spre exemplu, un fragment din *Ereignismeldung UdSSR* nr. 21, datat 13 iulie 1941, cu referire exactă la situaţia din Białystock: „Execuţiile continuă în acelaşi ritm. Partea poloneză a populaţiei demonstrează că susţine execuţiile făcute de Securitate, denunţând bolşevici evrei, ruşi şi polonezi" (*Einsatzgruppen Reports*, p. 23).
5. Am discutat pe larg acest subiect în „A Tangled Web", în Deák, Gross, Judt, *The Politics of Retribution in Europe*, Princeton University Press, Princeton, 2000.
6. Eric Voegelin, *Hitler and the Germans* (University of Missouri Press, Columbia, 1999), p. 105.
7. Kazimierz Wyka, *Życie na niby. Pamiętnik po klęsce* (Wydawnictwo Literackie, Cracovia, 1984).
8. Amândouă citatele aparţin unor persoane din voievodatul Białystok: „Consătenii mei şi vecinii din satele apropiate nu mai aveau nici un reper moral la sfârşitul celor zece ani de război. Oamenii nu mai lucrau. O nouă expresie a intrat în uzul comun: Să lucreze proştii; eu mă voi descurca cu orice preţ şi prin orice mijloace [*ja będę kombinował*]. Şi au reuşit asta fabricând mii de litri de băutură". Un alt ţăran, amintindu-şi de perioada ocupaţiei sovietice în satul Kroszówka din ţinutul Grajewo, învecinat cu Jedwabne, a descris relaţiile dintre vecini în felul

următor: „În sat a început să se bea foarte mult; hoţii, bătăi, jafuri. Oricine se certase sau avea de rezolvat vechi răfuieli cu cineva mergea la birou şi spunea despre cutare sau cutare că fusese «angajat politic» înainte de război. Au început arestările şi oamenii s-au speriat, neştiind pentru ce s-ar putea trezi chiar ei arestaţi" (Kersten, Szarota, *Wieś polska 1939-1948, materiały konkursowe*, p. 125; p. 66).

9. ŻIH, 301/579.
10. Klukowski, *Dziennik z lat okupacji zamojszczyzny*, Ludowa Spoldzielnia Wydawnicza, Lublin, 1958, p. 299.
11. Într-un raport trimis la Londra în 8 decembrie 1939, din teritoriile ocupate de sovietici, citim următoarele: „Evreii îi persecută îngrozitor pe polonezi şi tot ceea ce are legătură cu Polonia sub ocupaţia sovietică... astfel încât, cu prima ocazie, toţi polonezii, de la bătrâni la femei şi copii, se vor răzbuna teribil pe aceştia aşa cum nici un antisemit nu şi-a putut imagina vreodată" (Gross, *Upiorna dekada*, Universitas, Cracovia, 1998, p. 92). Ca descriere a realităţii, acest text este fals, dar ca prezicere a celor ce vor urma să se întâmple este pe deplin adevărat.

Susţinerea socială a stalinismului

1. Îl voi cita din nou pe Voegelin: „Problema cu care ne confruntăm este că oameni lipsiţi de valoare există în toate straturile societăţii, până la cele mai înalte niveluri... Aşa că aş sugera să folosim pentru a-i denumi termenul neutru de 'plebe', în sensul că ei nu deţin nici autoritatea spirituală, nici pe cea intelectuală, şi nici nu sunt capabili să reacţioneze conform unei asemenea autorităţi, dacă li se aminteşte sau sunt sfătuiţi să facă asta... Este extrem de greu de înţeles şi de admis că elita unei societăţi poate fi alcătuită din asemenea elemente. Dar chiar aşa se întâmplă" (*Hitler and the Germans*, University of Missouri Press, Columbia, 1999, p. 89).
2. În legătură cu plecarea evreilor care au supravieţuit în urma războiului din oraşele mici sau din zonele

rurale către centre urbane mai mari, vezi, spre exemplu, Gross, *Upiorna dekada*, Universitas, Cracovia, p. 102; p. 103.

3. În *Political Journals (Dzienniki polityczne, 1967-1968* (Iskry, Varşovia, 1999), Mieczysław Rakowski consemnează din perspectivă contemporană antisemitismul afirmat practicat de activiştii Partidului Comunist din Polonia înainte şi în timpul aşa-numitelor evenimente din martie 1968. Rakowski a fost membru al Comitetului Central al Partidului Muncitoresc Polonez şi redactorul-şef al celui mai titrat săptămânal de opinie din blocul sovietic, *Polityka*. Prin urmare, a avut foarte uşor acces la informaţia privind mecanismele „campaniei antisioniste" dintre anii 1967 şi 1968, cum era denumită aceasta în presa oficială.

Indice

C

E

F

G

L

Ł

M

P

R

S

U

V

W

Y

Z

Cuprins

În colecţia

A TREIA EUROPĂ

au apărut:

Adriana Babeţi, Cornel Ungureanu (coord.) – *Europa Centrală. Nevroze, dileme, utopii*
Jacques Le Rider – *Mitteleuropa*
Carl E. Schorske – *Viena, sfârşit de secol. Politică şi cultură*
Michael Pollak – *Viena 1900. O identitate rănită*
Andrei Corbea – *Paul Celan şi „meridianul" său*
Adriana Babeţi, Cornel Ungureanu (coord.) – *Europa Centrală. Memorie, paradis, apocalipsă*
Vladimir Tismăneanu, Mircea Mihăieş – *Vecinii lui Franz Kafka*
* * * – *Caiete : Sacher -Masoch*
Revista *A Treia Europă*, nr. 1, 2
Michael Heim – *Un Babel fericit*
Tony Judt – *Europa iluziilor*
Revista *A Treia Europă*, nr. 3/4
William Johnston – *Spiritul Vienei. O istorie intelectuală şi socială, 1848 -1938*
Valeriu Leu, Nicolae Bocşan (coord.) – *Cronologia Europei Centrale (1848-1989)*
Jacques Le Rider – *Europa Centrală sau paradoxul fragilităţii*
Victor Neumann – *Ideologie şi fantasmagorie. Perspective comparative asupra istoriei gândirii politice în Europa Est-Centrală*
Vladimir Tismăneanu – *Spectrele Europei Centrale*
Andrzej Szczypiorski – *Frumoasa doamnă Seidenman*
Nádas Péter – *Sfârşitul unui roman de familie*
Olga Tokarczuk – *Călătoria oamenilor Cărţii*
Leon Wieseltier – *Kaddish*
Revista *A Treia Europă*, nr. 5
Sławomir Mrożek – *Croitorul şi alte piese*

* * * – *Travers. O antologie a literaturii maghiare din Transilvania*

Olga Tokarczuk – *Străveacul şi alte vremi*

Smaranda Vultur – *Memoria salvată. Evreii din Banat, ieri şi azi*

Jan T. Gross – *Vecini. Suprimarea comunităţii evreieşti din Jedwabne, Polonia*

în pregătire :

* * * – *Dicţionarul romanului central-european din secolul XX*

* * * – *Mica enciclopedie a culturii central-europene*

* * * – *Seminar : Konrád György*

Gabriela Colţescu, Cornel Ungureanu (coord.) – *Rasă şi clasă. Europa Centrală şi extremele politice*

www.polirom.ro

Bun de tipar: noiembrie 2002. Apărut : 2002
Editura Polirom, B-dul Copou nr. 4 • P.O. Box 266
6600, Iaşi, Tel. & Fax (0232) 21.41.00 ; (0232) 21.41.11 ;
(0232) 21.74.40 (difuzare) ; E-mail : office@polirom.ro
Bucureşti, B-dul I.C. Brătianu nr. 6, et. 7, ap. 33,
O.P. 37 • P.O. Box 1-728, 70700
Tel.: (021) 313.89.78; E-mail : polirom@dnt.ro

Tiparul executat la S.C. Polirom Co S.A.
6600, Iaşi, Calea Chişinăului nr. 32
Tel. : (032)230323; Fax: (032)230485

POLIROM

A TREIA EUROPĂ

„Publicarea cărţii lui Jan T. Gross ar putea fi una dintre marile senzaţii din istoriografia recentă. La nivel esenţial, Gross a reuşit să transmită, de o manieră cutremurătoare, anihilarea fizică a unei mici comunităţi evreieşti din nord--estul Poloniei în vara anului 1941. El izbuteşte să şocheze cititorul în pofida unei aparente indiferenţe faţă de suferinţa umană în rândul generaţiei de după cel de-al doilea război mondial, ca urmare a unei repetate expuneri la ororile şi atrocităţile secolului douăzeci."

Ilya Prizel

„O contribuţie notabilă la literatura dedicată bestialităţii omeneşti dezlănţuite de război. ***Vecini*** ne relatează o poveste prea bine cunoscută în Polonia, dar care a zguduit restul lumii..."

Steven Erlanger

„Teribil şi plin de învăţăminte."

Times Literary Supplement

„Îl cunosc pe Jan Gross de circa cincisprezece ani. Un intelectual polonez pentru care onoarea nu poate fi separată de adevăr, Jan a participat, ca student, la mişcarea din martie 1968, soldată cu masive persecuţii şi arestări în Polonia lui Wladyslaw Gomulka şi a generalului de poliţie secretă Mieczyslaw Moczar. Îndrăgostit de limba şi cultura căreia îi aparţine în chip natural, Jan a fost constrâns să-şi părăsească ţara. A urmat un strălucit doctorat la Universitatea Yale. De-a lungul anilor, mai întâi la Universitatea Emory din Atlanta, apoi la New York University, Jan Gross s-a afirmat ca unul dintre cei mai activi susţinători ai idealului şi practicii societăţii civile, un spirit consecvent şi constant antitotalitar."

Vladimir Tismăneanu

Pe copertă: Zalman Kleinman, *Hasidimi plecând să-şi întâlnească învăţătorul* (detaliu)

ISBN 973-681-078-X

EDITURA POLIROM
www.polirom.ro